

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Nataša Žunić

**Razvoj in vloga žvižgačev v zahodni družbi od Daniela
Ellsberga do Edwarda Snowdna**

Diplomsko delo

Ljubljana, 2016

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Nataša Žunić

Mentor: red. prof. dr. Bogomil Ferfila

Somentor: doc. dr. Jernej Amon Prodnik

**Razvoj in vloga žvižgačev v zahodni družbi od Daniela
Ellsberga do Edwarda Snowdna**

Diplomsko delo

Ljubljana, 2016

*Zahvaljujem se mentorju dr. Bogomilu Ferfili in somentorju dr. Jerneju Amonu Prodniku
za potrpljenje ter hvala družini in prijateljem za vse spodbudne besede.*

Razvoj in vloga žvižgačev v zahodni družbi od Daniela Ellsberga do Edwarda Snowdna

Vloga žvižgačev v sodobni družbi je vse pomembnejša, saj opozarjajo na malverzacije vlade, državne vojske in policije ter na pohlepnost finančnih in gospodarskih institucij. Najodmevnejše afere iz preteklosti kažejo, da so bili žvižgači zaradi razkritja občutljivih informacij mnogokrat podvrženi hudim povračilnim ukrepom svojih nadrejenih, grožnjam, javnemu ponižanju in izgubi delovnega mesta. Mnoge so tudi sodno preganjali. Ko je pred štiridesetimi leti ameriški vojaški analitik Daniel Ellsberg pomagal pri razkritju vpletenosti ameriške vojske v pokole v Vietnamu, je dal zgled vsem drugim, ki si do tedaj niso upali javno govoriti o samovoljnem delovanju najvplivnejših ameriških institucij. Kljub nestrinjanju družbe, ali razkritje določenih kršitev res odtehta posledice, ki jih zaradi tega utrpita tako organizacija kot žvižgač, je motiv žvižgaštva v svoji osnovni definiciji nesporen: žvižgači so posamezniki, ki verjamejo, da bi družba morala delovati po načelih integritete in poklicne etike. Skupna značilnost vseh žvižgačev je tudi, da so to posamezniki, ki so pripravljeni presekatati molk. Toda čeprav države načeloma težijo k transparentnemu delovanju svojih organizacij, je zakonodaja, ki ščiti žvižgače, še vedno v povojih.

Ključne besede: žvižgač, organizacija, profil, tajni podatki, zakonodaja.

Whistleblowers' development and role in western society from Daniel Ellsberg to Edward Snowden

The role of whistleblowers is becoming increasingly important in modern society as they are exposing wrongdoings by governments, military and police forces and are drawing public eye to the greed of the financial and economic institutions. Due to disclosures of sensitive information the most notorious cases have shown us that whistleblowers often face retaliation from their superiors, threats, public humiliation and job loss. Many were also prosecuted. Forty years ago, when the military analyst Daniel Ellsberg decided to publicly disclose the involvement of the US military in massacres in Vietnam, he set the example for all others who tried to disclose the arbitrary functioning of the most influential institutions in the United States of America. Despite social disagreement whether a disclosure of certain violations really outweighs the consequences that organization and whistleblowers face, the motive for blowing the whistle stays undeniable in its basic definition: whistleblowers are individuals who believe society should operate in accordance to the principles of integrity and professional ethics. A common trait of all whistleblowers is that these are individuals who are willing to break the silence. But despite the fact that the governments are becoming increasingly more conscious of the importance of transparency, the legislation protecting whistleblowers is still very weak in most countries.

Keywords: whistleblower, organization, profile, classified information, legislation.

Kazalo

1 UVOD	6
1.1 METODOLOŠKI OKVIR	8
2 DEFINICIJE IN VLOGA ŽVIŽGAŠTVA	10
2.1 ETIČNA DIMENZIJA ŽVIŽGAŠTVA	12
3 PROFIL ŽVIŽGAČA	15
3.1 OSEBNOSTNA STRUKTURA ŽVIŽGAČEV	15
3.2 SITUACIJSKI FAKTORJI, KI VPLIVAJO NA ODLOČITEV POSTATI ŽVIŽGAČ	18
4 POSLEDICE ŽVIŽGAŠTVA	22
4.1 MODEL UČINKOVITEGA ŽVIŽGAŠTVA.....	26
4.1.1 Značilnosti žvižgača	27
4.1.2 Značilnosti prejemnika pritožbe.....	28
4.1.3 Značilnosti kršitelja.....	28
4.1.4 Značilnost kršitve.....	29
4.1.5 Značilnost organizacije	30
5 PРАВNA ZAŠČITA ŽVIŽGAČEV	32
5.1 PРАВNA ZAŠČITA ŽVIŽGAČEV V ZDA	32
5.2 PРАВNA ZAŠČITA ŽVIŽGAČEV V EVROPI.....	35
5.2.1 PРАВNA ZAŠČITA ŽVIŽGAČEV V SLOVENIJI	36
6 ANALIZA PRIMEROV ŽVIŽGAČEV	39
6.1 DANIEL ELLSBERG	39
6.2 BRADLEY MANNING.....	44
6.3 EDWARD SNOWDEN	51
7 UČINEK PRIMEROV SNOWDEN IN MANNING NA INFORMACIJSKO DRUŽBO	63
8 SKLEP	69
9 LITERATURA IN VIRI	73

Grafi

Graf 4.1: Povračilni ukrepi zoper žvižgače	23
Graf 4.2: Negativne posledice žvižgaštva na osebni ravni.....	24

1 UVOD

Žvižgači: za nekatere junaki, ki so pripravljene žrtvovati svojo svobodo v imenu višje resnice, za druge izdajalci, ki iščejo slavo in osebno korist. Bradley Manning¹ in Edward Snowden sta najprepoznavnejši imeni, ki ju svetovna javnost v zadnjih letih povezuje z oznako žvižgač. Medtem ko je Snowden s precizno natančnostjo načrtoval razkritje podatkov o masovnem elektronskem vohunjenju ameriške Nacionalne varnostne agencije (NSA), je bila Manningova zgodba o izdaji tajnih vojaških dokumentov in diplomatskih+ depeš veliko bolj spontana in naključna. Identiteto 22-letnega vojaškega analitika, ki je spletni strani WikiLeaks predal okrog 250.000 dokumentov, je ameriškem oblastem izdal njegov hekerski kolega Adrian Lamo. Mladi vojak, ki je s svojim dejanjem vrgel slabo luč na ameriški protiteroristični boj, najbrž nikoli ne bi sam razkril svoje identitete.

Vedno so torej obstajali posamezniki, ki so razkrivali skrivnosti. Tisto, v čemer se žvižgači bistveno razlikujejo od špicljev in ovaduhov, pa je javni interes. Poljski polkovnik Ryszard Kuklinski je verjel, da bo preprečil vojno v Evropi, ko je med letoma 1972 in 1981 izdal več kot 40.000 vojaških dokumentov Centralni obveščevalni agenciji (CIA). Frank Serpico, nekdanji policist, je v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja pričal pred ameriškim Kongresom v upanju, da bo presekal začarani krog skorumpiranosti newyorške policije. Niso pa samo vojaške in državne skrivnosti tiste, ki jih žvižgači razkrijejo odvetnikom, medijem, organom pregona in nevladnim organizacijam. Ko se je izraz žvižgač sredi devetdesetih let pojavil v večini evropskih držav, so bile v središču dogajanje zdravstvene in ekološke afere. Potem ko je 8000 ljudi izgubilo življenje v indijskem Bhopalu zaradi izpustov strupenih plinov iz ameriške tovarne leta 1984 in ko je dve leti kasneje eksplodiral jedrski reaktor v Černobilu, se je javnost prvič začela spraševati, ali imajo države sploh kakršenkoli načrt za upravljanje s tveganji – in predvsem, ali države sploh upoštevajo tiste posameznike, ki javno opozarjajo na okoljska in zdravstvena tveganja.

¹ Bradley Manning se je leta 2013 odločil preimenovati v Chelsea Manning in zaživeti kot ženska. Kljub spoštovanju do njene nove identitete bom v nadaljevanju diplomske naloge zaradi literarnih referenc uporabljala njeno prejšnjo identiteto, Bradleyja Manninga – Chelsea je namreč v času afere WikiLeaks v javnosti še vedno nastopala kot moški.

Na drugi strani Atlantika so bili v isti dilemi Američani, ki jih ni več zanimal zgolj svet tajnih industrijskih, finančnih in političnih sil. Takrat so državljani prvič slišali za imena žvižgačev: Karen Silkwood, Gregory Minor, Richard Hubbard, Dale Bridenbaugh, Georg Galatis, Walt Tamosaitis in Christopher Steel. Kemik FBI-ja Frederic Whitehurst je postal najslavnejši žvižgač na področju tehnoloških nepravilnosti, za zdravstvena tveganja pa so to postali Jeffrey Wigand, Erin Brokovich, biolog David Franklin, David Graham, Robert Sprague in Kate Jankins. Nekdanja pomočnica generalne tožilke v Haagu Florence Hartmann (2014, 17) žvižgače označuje kot budne čuvaje, ki »ne najavljajo konca sveta, ne napovedujejo nesreče, temveč predlagajo alternativo tišini, boljšo zaščito javnega interesa, ustvarjajo novo obliko državljanstva«.

Razkrivanje spornega ravnanja dobiva nove dimenzije s spletnim razvojem. Vnos besede »whistleblowing« (žvižgač) v internetni iskalnik Google prinese kar 2.940.000 zadetkov. Veliko spletnih strani postavljajo vladne organizacije, na njih pa ponujajo informacije, kako »whistleblowing« vpliva na njihovo področje reguliranja. Številne spletne strani se osredotočajo predvsem na opise raznih protiukrepov delodajalca, ki bi bili lahko uporabljeni proti žvižgačem v organizacijah. Po drugi strani pa so nekatere spletne strani postavili posamezniki z namenom, da razkrijejo svoj primer »whistleblowinga«. Kljub velikim moralnim in etičnim koristim za posameznika ter navsezadnje pravni zaščiti, ki jo obljublajo spletne strani s pravno pomočjo, so resnične posledice »whistleblowinga« precej drugačne od pravnih obljub.

Namen diplomske naloge je na podlagi preučitve posameznih primerov žvižgačev ugotoviti, kakšen je njihov profil, kakšne so njihove skupne značilnosti in kako se je z razvojem informacijske družbe spreminjal odnos javnosti ter državnih oblasti do vprašanja žvižgaštva.²

² V nadaljevanju bom za angleški izraz »whistleblowing« uporabljala slovenski prevod žvižgaštvo. Čeprav se izraz žvižgaštvo v nasprotju z žvižgačem relativno redko uporablja v slovenskem prostoru, je po slovničnih standardih slovenskega jezika zadovoljiv prevod angleškega termina.

1.1 METODOLOŠKI OKVIR

Oprelitev tez

T1: Obstajajo univerzalne temeljne značilnosti žvižgačev, ki so skupne ne glede na čas, prostor in družbeni kontekst.

T2: Popularizacija fenomena žvižgačev ni bistveno vplivala na njihove pravice.

Obe zgoraj navedeni tezi bom dokazovala tako na teoretični podlagi, ki izhaja iz do sedaj razpoložljive literature na temo žvižgačev, kot tudi na konkretni preučitvi posameznih primerov najslavnejših žvižgačev iz ameriškega prostora.

Ob dokazovanju tez bom iskala odgovor še na pomožni vprašanji:

Zakaj so nekateri žvižgači postali kulturni, drugi pa ne?

So današnji žvižgači res uspešnejši od svojih predhodnikov?

Na prvo vprašanje bom odgovorila s pomočjo preučitve odnosa javnosti do žvižgačev – odnos javnosti do žvižgačev pa je vsekakor povezan z medijsko podobo žvižgačev. Slednje se bom posebej dotaknila pri raziskavi vpliva digitalne dobe na percepcijo žvižgačev. Odgovor na drugo vprašanje bom poiskala v analizi razvoja pravnih mehanizmov za zaščito žvižgačev od začetkov, ko so ZDA kot prva država začele spodbujati prijavljanje nepravilnosti v svojih institucijah, do danes, ko ima večina zahodnih držav na takšen ali drugačen način v svojo zakonodajo vpletene mehanizme za zaščito žvižgačev. Ali so ti pravni mehanizmi tudi učinkoviti, bom odgovorila v nadaljevanju diplomske naloge.

Predvidene metode proučevanja

V diplomski nalogi bom uporabila analizo primarnih in sekundarnih virov, s katero bom opisala osnovne pojme, in deskriptivno metodo, ki jo bom uporabila pri pregledu domače in tuje literature. Primerjalno metodo bom uporabila pri preučitvi posameznih primerov najbolj znanih žvižgačev. Za časovni okvir bom vzela obdobje od sedemdesetih let prejšnjega stoletja naprej, ko se je prvič pojavil izraz žvižgač, do leta 2013, ko je izbruhnila afera Snowden. Pri preučitvi posameznih primerov bom upoštevala:

- osebne značilnosti žvižgača (starost, spol, družbeno okolje),

- vlogo v organizaciji (poklic, delovno mesto, odnos do vodilnih in drugih članov v organizaciji),
- kanale, ki jih je uporabil za razkritje informacij,
- družbeno politično ozadje, v katerem se je razkritje informacij zgodilo,
- epilog zgodbe.

Definicij žvižgaštva je več, zato bom najprej določila skupne komponente: kaj žvižgaštvo sploh je in kako se žvižgači ločijo od drugih nosilcev informacij. Pri tem se bom naslonila na nekatere klasične definicije ključnih avtorjev. Opredelila bom vlogo žvižgača v družbi in preučila etično dimenzijo žvižgaštva, da bi bolje razumela motive, ki posameznika vodijo k dejanjem.

V drugem sklopu bom preučila pravno zaščito žvižgačev oziroma kako se je razvijala zakonodaja na področju žvižgaštva v ZDA, ki velja za domovino žvižgačev. Primerjala bom, kako je ameriškemu »zgledu« sledila Evropa. Poseben poudarek bo namenjen slovenski zakonodaji, ker velja za eno najrazvitejših na tem področju.

V tretjem sklopu bom analizirala značajske in situacijske značilnosti žvižgačev ter pogoje, v katerih so žvižgači uspešni, ter kakšne so posledice razkritja občutljivih informacij za samega žvižgača. Na podlagi študije posameznih primerov bom poiskala skupne poteze žvižgačev ne glede na obdobje, v katerem se je razkritje zgodilo, okoliščine in prostor razkritja.

V zaključku diplomskega dela bom skušala odgovoriti na vprašanje, kako je z informacijsko dobo potekala evolucija razvoja žvižgačev, ali so prijemi novodobnih žvižgačev v digitalni dobi res zelo drugačni kot nekoč in kako popularizacija fenomena žvižgačev vpliva na njihovo uspešnost. Končno bom podala tudi nekaj konkretnih predlogov, kako izboljšati položaj žvižgačev v pravnem sistemu države.

2 DEFINICIJE IN VLOGA ŽVIŽGAŠTVA

Od kod izhaja oznaka žvižgač, ni popolnoma jasno. Miceli in Near (1992, 15) sta prepričani, da je angleška skovanka »whistleblower« analogija za športnega sodnika, ki zapiska (blow) v piščal (whistle) – na primer na nogometni tekmi – in tako ustavi igro. Drugi trdijo, da izraz označuje varuhe reda, ki s piskom opozarjajo na prekršek – tako kot so na ulicah Londona piskali britanski policisti bobiji, kadar so želeli državljanke opozoriti na kaznivo dejanje in dobiti morebitno dodatno policijsko pomoč. Čeprav ima izraz morda neresen prizvok, ker spominja na lik iz otroške serije, je nastal v zelo resnih okoliščinah. Na začetku sedemdesetih let prejšnjega stoletja je odvetnik, aktivist za pravice potrošnikov in petkratni kandidat za ameriškega predsednika Ralph Nader prvič uporabil izraz žvižgač, ko je iskal besedo, ki bi nadomestila negativno konotacijo izrazov informator (informer) in ovaduh (snitch). V tistem času je naslovnice *New York Timesa* polnila zgodba vojnega analitika Daniela Ellsberga, ki je začel afero Pentagonški papirji z objavo poročila o ameriškem angažmaju v vietnamski vojni. Ellsberg je postal prvi žvižgač – duhovni oče in vzor za vse tiste, ki so kasneje »zapiskali« in opozorili državljanke na nezakonito ravnanje svojih organizacij, kot je počel tudi sam Ralph Nader.³

Žvižgaštvo je torej najpogosteje definirano kot razkritje nelegalnih, nemoralnih ali nelegitimnih dejanj znotraj določene organizacije. Žvižgač je trenutni ali nekdanji član organizacije, ki informacije o spornem ravnanju organizacije posreduje drugim osebam ali organizacijam, ki bi lahko vplivale na potek spornega dejanja. Žvižgač je torej nekdo, ki ima v podjetju ali organizaciji, vladni ali javni službi neposreden dostop do informacij o spornem ravnanju. Nima pa moči in avtoritete, da bi povzročil spremembe, zato se mora obrniti na nekoga, ki moč in avtoriteto ima (Near in Miceli 1985, 4).

Motiv pri pojavu žvižgaštva je javni interes, ki ga Martin (1999) poimenuje *glas v javnem interesu*. Je eden ključnih dejavnikov, ki žvižgaštvo loči od podobnih izrazov, ki označujejo prenašalce zaupnih podatkov. Po Banisarju (2006) imajo informatorji na splošno slab prizvok, saj so pogosto vključeni v neetične aktivnosti. Medtem ko informatorji izdajajo podatke zaradi lastnega prikritega interesa – bodisi zaradi nagrade ali

³ Ralph Nader je leta 1965 napisal uspešnico *Unsafe at Any Speed*, v kateri opozarja na neodgovornost ameriške avtomobilske industrije pri zagotavljanju varnosti na cesti.

druge usluge, ki sledi razkritju informacij, je žvižgaštvo dejanje osebe, ki verjame, da javni interes prevlada nad interesom organizacije, katere član je. Pri tem gre navadno za razkritja v zvezi s kriminalnimi dejanji, kršitvami zakonov, z zlorabami položaja, ogrožanjem zdravja ali varnosti kateregakoli posameznika in v zvezi s kakršnimkoli zlorabami, lahko tudi za razkritje osebne škode pritožnika, če v organizaciji obstaja sum korupcijskega, nezakonitega, goljufivega ali drugače škodljivega dejanja (Kloppers v Ponnu, Naidu in Zamri, 278).

Po Boylu pa ni dovolj le opozarjanje na nepravilnosti, temveč morajo za žvižgaštvo obstajati dokazi o kršitvi ter informacije o identiteti kršitelja (Boyle 1990, 830). Po tej teoriji najslavnejši informator v ameriški zgodovini, t. i. Globoko grlo, sploh ni žvižgač. Nekdanji namestnik direktorja FBI-ja Mark Felt, ki je v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja služil kot tajni vir novinarjema Bobu Woodwardu in Carlu Bernsteinu v aferi Watergate, je svojo identiteto razkril šele leta 2005, tri leta pred svojo smrtjo.

Nekateri teoretiki pravijo, da je žvižgaštvo upravičeno le, če žvižgač javno objavi informacije (Perry 1998, 235), Dandeker (1991, 91) pa ugotavlja, da je žvižgaštvo za odgovorne v hierarhiji organizacije vsak obhod upravljalne verige, četudi škodljive informacije v javnosti niso razkrite.

Glede na kanale predaje informacij obstajata dve vrsti žvižgaštva:

- Notranje prijave nepravilnosti – razkritje informacij drugim posameznikom v obtoženi organizaciji.
- Zunanje prijave nepravilnosti – razkritje informacij zunanjim regulatorjem, organom pregona, medijem ...

Jasno je, da ni popolnega strinjanja o definiciji žvižgaštva, lahko pa povzamem, da je žvižgaštvo v vsakem primeru odklonilno dejanje posameznika – zaposlenega ali nekdanjega zaposlenega – proti določeni organizaciji. Dejanje žvižgaštva zahteva nelojalnost tej organizaciji, pri čemer gre za osebno izbiro: ostati zvest organizaciji ali delovati po svojih etičnih načelih. Pomembno je, da je dejanje obtožbe izvedeno s svobodno voljo, brez prisile ali kakršnegakoli pritiska.

2.1 ETIČNA DIMENZIJA ŽVIŽGAŠTVA

Pri spletnih straneh, ki obravnavajo problematiko žvižgaštva, je opaziti nekaj ponavljajočih se tem. Prva ključna tema, ki posebej izstopa, je vprašanje etičnosti. To dokazuje, da gre pri razkrivanju spornega ravnanja organizacij za celo vrsto etičnih vprašanj. Etična vprašanja se praviloma obravnavajo v odnosu med posameznikom, organizacijo in širšim okoljem. Poudarja se zahteva, da posamezniki svoje informacije javnosti predstavijo pregledno, odkrito in argumentirano z dejstvi. Bolj kot o sami definiciji, kaj žvižgaštvo sploh je, teoretiki torej razpravljajo o tem, kdaj je tovrstno dejanje upravičeno in kdaj ne. Ko žvižgači poskušajo najti dokaz za svoje obtožbe, pogostokrat trčijo ob načelu varovanja poslovnih ali državnih skrivnosti. Zato je najprej treba pojasniti, kakšna je sploh definicija tajnega podatka in poslovne skrivnosti. V nadaljevanju se bom navezala na razpoložljive slovenske vire.

Tajni podatek: slovenski Zakon o tajnih podatkih določa, da je tajni podatek dejstvo ali sredstvo z delovnega področja organa, ki se nanaša na javno varnost, obrambo, zunanje zadeve ali obveščevalno in varnostno dejavnost države, ki ga je treba zaradi razlogov, določenih v tem zakonu, zavarovati pred nepoklicanimi osebami in ki je v skladu s tem zakonom določen in označen za tajnega (ZTP 2006, 2. čl.). Pri tem se na podlagi zakona o tajnih podatkih uporabljajo naslednje stopnje tajnosti podatkov:

»**STROGO TAJNO**« – njihovo razkritje bi ogrozilo vitalne interese Republike Slovenije ali bi jim nepopravljivo škodovalo,

»**TAJNO**« – njihovo razkritje bi lahko hudo škodovalo varnosti ali interesom Republike Slovenije,

»**ZAUPNO**« – njihovo razkritje bi lahko škodovalo varnosti ali interesom Republike Slovenije;

»**INTERNO**« – njihovo razkritje bi lahko škodovalo delovanju ali izvajanju nalog organa.⁴

Vse osebe, ki opravljajo funkcijo ali delajo v organu, imajo dostop do tajnih podatkov stopnje INTERNO. V Sloveniji je za izdajo tajnih podatkov zagrožena kazen od enega do petih let zapor (KZ-1 2008, 260. čl.).

⁴ Stopnje tajnosti podatkov so objavljene na spletni strani ministrstva za notranje zadeve www.mnz.gov.si

Poslovna skrivnost: Kot poslovna skrivnost je lahko določen vsak podatek, ki je znan omejenemu krogu ljudi znotraj družbe in se nanaša na gospodarsko aktivnost ali položaj družbe. S tem institutom se lahko zaščiti vrsta podatkov – od kadrovskih do finančnih in materialnih, poslovni interesi podjetja, proizvodni postopki in drugo. To so lahko npr. podatki o dobaviteljih podjetja, strankah ali načinu organizacije. Družbe klavzule o varovanju poslovne skrivnosti vključujejo predvsem v pogodbe s svojimi poslovnimi partnerji in zaposlenimi, večje med njimi pa navadno sprejmejo tudi bolj podrobne interne pravilnike za ravnanje s tovrstnimi podatki. Za poslovno skrivnost se poleg podatkov, ki jih določi družba, štejejo tudi tisti, pri katerih je očitno, da bi nastala občutna škoda, če bi zanje izvedela nepooblaščen oseb. Družbeniki, delavci in drugi so odgovorni za izdajo poslovne skrivnosti, če so vedeli ali pa bi morali vedeti za tovrstno naravo podatkov. Seveda se kot poslovna skrivnost ne morejo določiti podatki, ki so javno dostopni, podatki o kršitvah zakonov ali dobrih poslovnih običajih (ZGD-1 2006, 39. - 40. čl.).

Kazenski zakonik določa, da je v primeru neupravičene pridobitve in izdaje poslovne skrivnosti zagrožena kazen do treh let zapor (KZ-1 2008, 236. čl.).

DeGeorge (v Davis 1996, 297) odločitev za prekinitev lojalnosti organizaciji, ki ji zaposleni pripada, opravičuje v naslednjih petih primerih:

1. Kadar bi podjetje s svojim delovanjem ali ravnanjem storilo resno škodo javnosti, naj bi zaposleni podjetje prijavil.
2. Kadar zaposleni zazna resno grožnjo za nastanek škode, naj bi to prijavil in podal svoje lastne argumente.
3. Kadar neposredno nadrejeni ne ukrepa, naj bi zaposleni izčrpal interne postopke in obvestil druge nadrejene vse do upravnega odbora.
4. Zaposleni mora imeti dokumentirane dokaze, ki lahko prepričajo razumnega in nepristranskega opazovalca, da je njegovo videnje situacije točno, in dokaze, da aktivnosti podjetja, njegovi izdelki ali politika resnično ogrožajo javnost ali uporabnike izdelkov.

Po Lahovniku (2006, 368) je družbeno odgovorno poslovanje postalo pogoj za dolgoročno uspešno delovanje podjetja, zato žvižgaštvo postaja učinkovito sredstvo za omejevanje, preprečevanje in sankcioniranje koruptivnega ravnanja. Če se torej korupcijo definira kot

vsakršno zlorabo položaja za pridobitev zasebne koristi, je razkrivanje koruptivnih dejanj inherentno samo po sebi etično opravičljivo dejanje.⁵

Čeprav je žvižgaštvo definirano kot pozitiven pojav, ki ga organizacije zaradi večje preglednosti načeloma podpirajo, pa ne morem mimo njegovih praktičnih učinkov. Žvižgaštvo lahko spodkopava zaupanje med zaposlenimi oziroma med člani združbe, žvižgač pa je pogosto označen kot izdajalec, vohun in predvsem povzročitelj težav. V resnici ima torej tisti, ki ga skrbi problematika javnega interesa, tri možnosti: molčati, prijaviti nepravilnosti notranjim organom ali obvestiti zunanje, državne organe oziroma medije. Zaradi strahu pred težavami, ki bi jih žvižgač utegnil utrpeti zaradi izpostavljanja, je pogosto prav molk najvarnejša izbira: »Če v organizaciji prevlada mnenje, da je molk v takšnih primerih najboljša izbira, potem je nekaj zelo narobe s klimo in kulturo v organizaciji. Na dolgi rok je to lahko pogubno za vsako organizacijo. Spornega ravnanja namreč ni mogoče pomesti pod preprogo« (Lahovnik 2006, 371).

Zaradi slabih izkušenj z notranjo prijavo nepravilnosti – bodisi v obliki šikaniranja, odpustitve z delovnega mesta ali celo tožbe – se žvižgač lahko obrne na zunanje vire (medije, policijo, tožilstvo varuha človekovih pravic, politične organizacije ...), kar je za organizacijo praviloma bistveno bolj boleče. Iz zgoraj navedenega lahko sklenem, da ima organizacija, ki jo definirajo razmerja med njenimi člani, pravico pričakovati zaupnost od svojih članov, vendar je v primerih, ko gre za ravnanje v nasprotju s splošno sprejetimi normami in vrednotami oziroma so ogrožena življenja ali javni interes, neetično pričakovati slepo lojalnost. Takrat ima javnost pravico, da izve, kaj se dogaja. »Če v organizacijah ne bi bilo posameznikov, ki na ta način vplivajo na delovanje in posredno politiko združbe, bi za problematično ravnanje in odklone od običajne sprejemljive prakse izvedeli prepozno in bi lahko le opazovali posledice takšnega nedopustnega ravnanja« (Lahovnik 2006, 372).

⁵ Zakon o integriteti in preprečevanju korupcije korupcijo razume kot vsako kršitev dolžnega ravnanja uradnih in odgovornih oseb v javnem ali zasebnem sektorju, pa tudi kot ravnanje ljudi, ki so pobudniki kršitev, ali ljudi, ki se s kršitvijo lahko okoristijo zaradi neposredno ali posredno obljubljenih, ponujenih ali dane oziroma zahtevanih, sprejetih ali pričakovanih koristi zase ali za drugega.

3 PROFIL ŽVIŽGAČA

Medijska popularizacija fenomena žvižgaštva daje občutek, da je proces razkritja skrivnosti neke organizacije bolj etično nedvoumen in enostaven, kot resnično je – v resničnem življenju se potencialni žvižgači znajdejo v ekstremno težki situaciji, ko tehtajo svojo odločitev: žrtvovati lojalnost svoji organizaciji ali ostali tiho ne glede na kršitev, ki so jo opazili (Marciszewski 2013, 12).

V proces žvižgaštva so torej vpleteni številni akterji, proces vsebuje serijo težkih odločitev in kopico nenadzorovanih dejavnikov, ki se sproti spreminjajo. In če se oseba na koncu resnično odloči javno razkriti zamolčane napake svoje organizacije, se mora odločiti, kakšen kanal bo uporabila za prijavo kršitve, koga bo naslovila, in prilagajati nadaljnje korake glede na odziv, ki ga sprejme. Komplicirana in mnogokrat zelo stresna situacija odpira pomembno vprašanje: ali lahko žvižgač torej postane le določen »tip« človeka? Ali obstajajo razmere, ki povečajo odločitev postati žvižgač? V nadaljevanju diplomske naloge bom na osnovi dosedanjih teoretičnih raziskav analizirala prvo tezo, ki pravi, da obstajajo univerzalne temeljne značilnosti žvižgačev, ki so skupne ne glede na čas, prostor in družbeni kontekst, v katerem se dejanje zgodi. Najprej bom podobnosti med različnimi žvižgači iskala v njihovih osebnih značilnosti in potem še v okoliščinah, ki vodijo do tovrstnih dejanj.

3.1 OSEBNOSTNA STRUKTURA ŽVIŽGAČEV

Številni teoretiki se ne strinjajo glede tega, ali obstajajo skupne točke žvižgačev oziroma ali osebnostna predispozicija sploh igra kakršnokoli vlogo pri odločitvi postati žvižgač ali ne. Pri pregledu literature sem kljub temu našla kar nekaj skupnih značilnosti med žvižgači. Konec koncev mora obstajati nekaj, kar spodbode žvižgača, da ogrozi svojo kariero, tvega izločitev in morebitne povračilne ukrepe, medtem ko njegovi sodelavci še najprej molčijo.

Žvižgači morajo imeti »relativno visoke ideje in trdna stališča«, zato raje aktivno odreagirajo na dano situacijo kot da bi z molkom ogrozili svoja stališča (Elliston, Keenan, Lockhart in van Schaik 1985). Žvižgači morajo torej biti načelni posamezniki z močnimi moralnimi prepričanji, z visoko stopnjo moralnega razvoja, z univerzalnimi standardi

pravičnosti in samoučinkovitosti ter z visoko ravno notranjega nadzora. Videti je, da velika večina žvižgačev nima interesa spremeniti svojega obnašanja v imenu konformizma v dani situaciji (Jos in drugi v Marciszewski 2013). V nasprotju s tihimi opazovalci nimajo samo občutka večje predanosti svojemu vrednostnemu sistemu, temveč so zmožni ostati zvesti svojim načelom tudi pod pritiskom. Zaradi močnega vrednostnega sistema so žvižgači pogosto jezni na nadrejene in čutijo odklonilen odnos do tistih, ki zlorabljajo svoj delovni položaj, zato stremijo k temu, da zopet vzpostavijo moralni red. Žvižgači so torej osebe, ki so praviloma bolj etično ozaveščene od drugih sodelavcev v organizaciji. Predispozicija »moralnosti« v osebni strukturi je skupna značilnost žvižgačev, ki potrjuje mojo tezo.

Posamezniki se najpogosteje odločijo za dejanje žvižgaštva, ko so predani formalnim ciljem organizacije oziroma uspešnemu zaključku projekta, se postovetijo z organizacijo in imajo močan čut za profesionalno odgovornost (Elliston v Glazer in Glazer 1989).

Glazer in Glazer (1989, 70) pa ugotavljata, da posamezniki, ki delajo na področju medicine in prava, najbolj resno jemljejo profesionalne etične standarde svojega poklica – sklepam, da zato, ker imata oba poklica veliko bolj specifično določene etične kodekse kot večina drugih poklicev. Potencialni žvižgač torej ne bo želel prekoračiti »rdeče črte«. Nearova in Micelijeva (1996: 509) pri tem navajata, da se »razumni ljudje« lahko razlikujejo med seboj v dojemljanju, kaj je »napačno ravnanje« oziroma kje je zanje tista meja, ki je ne bodo nikoli prekoračili.

Skupna značilnost žvižgačev je torej močna ideološka usmeritev, ki izhaja bodisi iz zgoraj navedene predispozicije profesionalne etike bodisi iz določene oblike religioznega vrednostnega sistema. Močan osebni vrednostni sistem je tisti, ki pomaga žvižgačem zdržati morebitne pritiske na njihovo odločitev. Kot primer navajam besede žvižgača Edwarda Snowdna, ki je – ujet na letališču Šeremetjevo poleti 2013 – ob srečanju z ruskimi borci za človekove pravice dejal, da se ni želel okoristiti na račun izdaje tajnih podatkov NSA-ja: »Nisem poskušal prodati ameriških skrivnosti. Nisem se povezal z nobeno tujo vlado, da bi si zagotovil varnost. Nasprotno, kar sem vedel, sem razkril javnosti, zato da lahko vsi razpravljamo o zadevah, ki se tičejo nas vseh, in to pri belem

dnevu. Moralna odločitev je bila draga, a to je bilo pravilno in ničesar ne obžalujem« (Agence France-Presse, 2013).

Žvižgače torej motivira želja po ohranitvi samopodobe moralnega človeka. Ko je Henrik (v Marciszewski 2013, 16) intervjuval različne profile žvižgačev, mu je eden od njih odgovoril: »Sem kristjan in imam višjo dolžnost do Boga kot do kogarkoli, vlade ali vojaške agencije. Etično obnašanje pri ravnanju z zadevami je zame najvišjega pomena, ker bomo vsi na koncu odgovarjali Bogu za našo nedotakljivost. In mene ne bo strah odgovarjati pred Bogom za to, kar sem počel ...«

Univerzalna temeljna značilnost žvižgačev je torej prepričanje, da lahko s svojo odločitvijo ponovno vzpostavijo moralni ali profesionalno-etični red v organizaciji. Barton (1995, 300) ugotavlja, da imajo žvižgači poleg močnega vrednostnega sistema tudi močno potrebo po nadzoru svojega okolja in verjamejo, da lahko odsotnost nadzora ogrozi napredek organizacije. Potreba, da bi zopet vzpostavili mehanizme nadzora, pa lahko privede do tega, da žvižgači verjamejo, da bi njihova odločitev lahko spremenila svet.

Študije, ki potrjujejo mojo prvo hipotezo, kažejo, da žvižgače determinira tudi statusni položaj v službi. Glazerjeva (1989) sta preučila 64 primerov žvižgačev: od tega 36 profesionalcev, 15 »delavcev belega ovratnika« in 15 »delavcev modrega ovratnika« – tajnic in policistov. Pri tem ugotavljata, da se za »žvižg« hitreje odločajo visoko izobraženi profesionalci, in sicer več kot polovica vzorca. Žvižgaštvo presega statusne razlike, ko gre za ogrožanje zdravja, saj so nižje izobraženi delavci pomembni predvsem pri razkrivanju napak, ki predstavljajo grožnjo zdravju in varnosti.

Dve tretjini žvižgačev sta bili v svojih tridesetih ali štiridesetih letih, 11 v petdesetih, le peščica na začetku kariere ali tik pred upokojitvijo. 44 jih je zaposlovala vlada, 20 jih je bilo zaposlenih v privatnem sektorju. Največja koncentracija žvižgačev je bila v glavnem mestu ZDA, in sicer 19 vladnih delavcev.

Naslednja skupna značilnost potrjuje mojo tezo, da so žvižgači praviloma konservativno naravnani ljudje, lojalni svoji organizaciji. Mnogi so svoje kariere zgradili s podrejanjem zahtevam birokratskega sistema. Večina jih je bila uspešnih, dokler niso od njih zahtevali kršenja njihovih standardov primerne delovanja na delovnem mestu. Brez izjeme so

verjeli, da z upiranjem dvomljivim ravnanjem ščitijo pravo poslanstvo svoje organizacije (Glazer in Glazer 1989). Tem ugotovitvam se pridružujeta tudi Micelijeva in Nearova (1988), ki nakazujeta, da se bodo tisti zaposleni, ki se na svojem delovnem mestu počutijo spoštovane in vplivne, prej odločili za »žvižg«. Za prijavo nepravilnosti se prav tako hitreje odločijo tisti, ki imajo višji položaj v hierarhiji in več delovnih izkušenj. Te osebe so pripravljene svoja stališča izraziti glasneje od mlajših kolegov. Poleg tega je zaradi višjega statusnega položaja večja verjetnost, da bodo imeli dostop do podatkov višje stopnje zaupnosti.

Žvižgače pa povezujejo tudi druge profesionalne in demografske značilnosti:

- več je tistih žvižgačev, ki so poročeni in srednjih let, kot tistih, ki so mlajši in samski (Barton 1995);
- manjša je konsistentnost pri vprašanju spola: nekatere študije nakazujejo, da se za »žvižg« odloči večje število moških (Miceli in Near, 1988), druge študije pa dokazujejo pozitivno korelacijo med ženskami in žvižgaštvom (Mesmer-Magnus in Viswesvaran, 2005).

Osebnostna struktura posameznika pri odločitvi, ali bo prijavil nepravilnost v organizaciji ali ne, torej igra pomembno vlogo pri odločitvi postati žvižgač. Za žvižg« se praviloma odloči določen tip posameznika, ki verjame v višja moralna in profesionalna etična načela in hkrati verjame, da bo s svojim dejanjem posredno ali neposredno razmere v organizaciji spremenil na bolje. Nesebično delovanje je hkrati tista značilnost, zaradi katere se posameznik odloči postati žvižgač, raje kot da bi postal ovaduh ali informator; torej nekdo, ki deluje v višje dobro, in ne po principih zgolj in samo lastnih interesov.

3.2 SITUACIJSKI FAKTORJI, KI VPLIVAJO NA ODLOČITEV POSTATI ŽVIŽGAČ

Žvižgaštvo pomeni upor zaposlenega proti nelegalnemu, nemoralnemu delovanju organizacije, kot sem omenila že zgoraj, zato je samo po sebi umevno, da organizacija igra pomembno vlogo pri odločitvi postati žvižgač. Težave in napetosti navadno bolj eskalirajo

v organizacijah z večjim številom zaposlenih in kompleksnejšo notranjo strukturo (Elliston in drugi, 1985).

Strokovnjaki, ki v organizaciji nastopajo v tehnični vlogi, imajo navadno bolj poglobljeno znanje o visoko specializiranem polju, ki je zunaj ekspertize njihovih voditeljev. Zaradi specializacije vlog tako obstaja večja verjetnost, da bo prišlo do razkola med vodstvom in strokovnjaki. Birokratske organizacije zahtevajo koordinacijo posameznih sektorjev, ki jih nadzoruje vodilni kader, toda strokovnjaki pogosto verjamejo, da ne bi smeli biti subjekt zunanje kontrole in da bi njihova avtoriteta morala sloneti na notranjih ekspertizah (Elliston in drugi, 1985). V situacijah, ko vodilni v organizaciji pritiskajo na strokovnjake, da nadaljujejo potencialno nevarne zadeve, se lahko zaposleni hitreje odloči, da zunanji virom razkrije nepravilnosti. Skupna situacijska značilnost žvižgačev je torej, da praviloma delujejo v organizacijah s kompleksnejšo strukturo, žvižgač pa je navadno posameznik z bolj specifičnim in poglobljenim znanjem svoje stroke, zato je bolj pozoren na morebitne malverzacije.

Posameznik potencialno postane žvižgač, ko se zgodi diskrepanca med njegovimi pričakovanju o delovanju organizacije in vodstva, ki tako ali drugače spregleda ali celo povzroča nepravilnosti v tem delovanju. Medtem ko vodstvo v večji meri izkazuje lojalnost organizaciji, strokovnjaki na splošno izkazujejo večjo lojalnost višjim poklicnim načelom in etiki – to sem dokazala že z zgoraj opisano skupno osebnostno strukturo žvižgačev, ki pravi, da ti verjamejo v višja etična in profesionalna načela. Posledično se strokovnjaki v organizaciji bolj kot s svojimi nadzorniki identificirajo s sodelavci, s katerimi delijo svoje strokovne interese (Marciszewski 2013). V konfliktni situaciji med vodstvom in strokovnim kadrom, ki nastane zaradi dileme ostati zvest organizaciji ali obdržati višja etična načela, je torej večja verjetnost, da bo tisti, ki se bo odločil za »žvižg«, zaposleni strokovnjak, in ne tisti na nestrokovnem položaju. Temu pripomore tudi dejstvo, da so profesionalna in etična načela bolj eklatantno določena v strokovnih kot v managerskih kodeksih. Primer: zdravnik v bolnišnici ima veliko bolj jasno določen strokovni kodeks delovanja – to je medicinski kodeks – kot pa na primer vodja bolnišnice. Če se direktor bolnišnice odloči zmanjševati stroške ob nabavi medicinske opreme – npr. ob nabavi novega srčnega spodbujevalnika –, to lahko trči ob zdravnikovo obvezo delovanja v dobro vsakega pacienta. Čeprav je direktor bolnišnice sicer privarčeval denar s

tem, ko ni odobril nakupa novega srčnega spodbujevalnika – in verjetno po svojih merilih deloval finančno smotrno –, s tem povečuje zdravstveno tveganje pri srčnih bolnikih. Naloga zdravnika, katerega prva skrb je zdravje pacienta, je torej prijaviti morebitno oškodovanje pacientovega zdravja.

Na pojav žvižgaštva močno vpliva tudi narava strukture med zaposlenimi in delodajalcem. V decentraliziranih organizacijskih strukturah je manjša verjetnost pojava žvižgaštva zato, ker takšno okolje bolj spodbuja enakovredno sodelovanje med vsemi zaposlenimi. Decentralizirane organizacijske strukture navadno spodbujajo odločanje na podlagi etičnih standardov na vseh poslovnih nivojih. Po drugi strani so birokratske strukture tiste, ki povzročajo napete okoliščine, saj slonijo na predpostavki avtoritete nadrejenih. Pri takšnih organizacijskih strukturah navadno vlada prepričanje, da dvom v odločitve vodilnih spodkopava strukturo celotne organizacije. Zato je večja verjetnost, da bodo vodilni vršili pritisk na zaposlene in poskušali odvrniti potencialne upornike (Marciszewski 2013).

Cilj žvižgaštva je doseči spremembe in reforme in ker so birokratske organizacije značilno manj odprte do sprememb in reform, tam obstaja »potreba« po žvižgaštvu. Ena od skupnih značilnosti, v katerih lahko delujejo žvižgači, so napeti, hierarhično zasnovani odnosi med vodilnimi in podrejenimi v okorelih organizacijskih strukturah, ki ne dovoljujejo dvoma v avtoriteto vodilnih. Toda s tem se ne strinjajo vsi strokovnjaki. Po ugotovitvah Nearove in Micelijeve (1996) so okoliščine, ki privedejo do žvižgaštva, prav obratne. Žvižgaštvo se prej pojavi v tistih organizacijah, ki spodbujajo žvižgaštvo – v tem primeru govorimo o pozitivnem pojavu mehanizma notranjih prijav. Toda če vodilni niti ne cenijo niti ne nagradijo opozarjanja svojih zaposlenih na neetične, neprofesionalne ali celo nelegalne dejavnosti znotraj organizacije, potem je manjša verjetnost, da bodo zaposleni sploh pripravljani postati žvižgači (Elliston, 1985). Iz tega sklepam, da fleksibilne, nebirokratske organizacije spodbujajo notranje prijave in zaradi tega povečujejo svoje število notranjih žvižgačev, medtem ko tiste strukture, v katerih se zaposleni počutijo brez avtoritete, nepravilnosti raje prijavijo zunanjim kanalom – torej te organizacije (nehote) povečujejo število zunanjih žvižgačev. Skupna značilnost zunanjih žvižgačev je torej, da delujejo v večjih, kompleksnejših tradicionalnih strukturah, skupna značilnost notranjih žvižgačev pa je, da delujejo v manjših, bolj sproščenih, vertikalnih strukturah.

Prvo tezo sem torej deloma dokazala na osnovi teoretične analize, kdo in v kakšnih okoliščinah lahko postane žvižgač. Vsak primer je nedvomno specifičen, ker je specifična vsaka situacija in čas, v katerem se je žvižgaštvo zgodilo, toda kljub temu obstaja skupen osnoven motiv – ohranjanje resnice, saj žvižgači v nasprotju s preostalimi sodelavci niso več pripravljeni molčati. Teoretiki se torej strinjajo, da so žvižgači resnicoljubni ljudje z visokim vrednostnim sistemom in so bodisi strokovno boljše podkovani od vodstva – zato so nosilci pomembnih informacij – ali pa so statusno tako visoko, da imajo dober dostop do pomembnih informacij. Žvižgača Edward Snowden in Bradley Manning sta na primer zasedala nižji rang računalniških analitikov v svojih organizacijah, vendar jim je tehnična narava njunega dela omogočala dostop do ogromno zaupnih informacij, medtem ko je žvižgač Daniel Ellsberg skozi leta statusno napredoval do najožjega kroga sodelavcev ameriškega predsednika Richarda Nixona in tako šele sčasoma dobil dostop do zaupnih informacij o napačnih potezah ameriške vojske v vietnamski vojni.

4 POSLEDICE ŽVIŽGAŠTVA

Najodmevnejše afere iz preteklosti kažejo, da je seznam negativnih posledic razkritja informacij za žvižgače skoraj brez konca: razblinjanje iluzij o družbenih vrednotah, izolacija, ponižanje, oblikovanje sovražnih skupin, dvom v žvižgačevo kredibilnost in celo mentalno zdravje, maščevalna taktika oteževanja procesa dela, formalna in neformalna degradacija na delovnem mestu in težki sodni procesi. Da bi dokazala tezo, da se status žvižgačev skozi leta ni bistveni spremenil – ne glede na okoliščine in popularizacijo fenomena v zadnjih letih –, bom v nadaljevanju diplomske naloge analizirala, kakšne so posledice dejanja tako za žvižgača kot za organizacijo, v kateri je zaposlen.

Zaposleni, ki se odloči razkriti nepravilnosti v organizaciji, navadno od organizacije pričakuje pozitiven odziv, vendar je ta pogosto vse prej kot dober. Organizacije, ki na žvižgačevo prijavo nepravilnosti odreagirajo negativno, uporabljajo eno ali več izmed naslednjih taktik:

- z napadom na žvižgačeve motive, verodostojnost, poklicno sposobnost poskušajo ustvariti dimno zaveso oziroma odvrniti fokus od samih sebe;
- zbirajo dokaze, ki bi prikazali slabe delovne rezultate žvižgača;
- direktno in indirektno grozijo žvižgaču, da bo odpuščen ali degradiran, če spregovori;
- zavrnejo vse njegove prošnje za napredovanje ali premestitev;
- naložijo mu (pre)veliko količino nalog, nato pa mu dodatno otežijo delo tako, da mu na primer odvzamejo dostop do podatkov ali sodelavcev, ki jih potrebuje, da lahko izpolni svoje dolžnosti;
- poskušajo sodno preganjati žvižgača z obtožbo kršenja pogodbe, kraje podatkov izdaje poslovne skrivnosti ali državne tajne;
- poskušajo prestrukturirati določene sektorje, tako da bi žvižgač ostal brez službe ali pa končal na nepomembnem, stranskem položaju (Kovač 2004).

Žvižgaštvo torej ne vpliva samo na žvižgača, temveč tudi na organizacijo samo, spreminja razmerja med člani organizacije in med drugimi udeleženci, ki so z njo kakorkoli povezani. Žvižgač se lahko spremeni iz lojalnega pripadnika organizacije v nekoga, ki čuti, da ga je

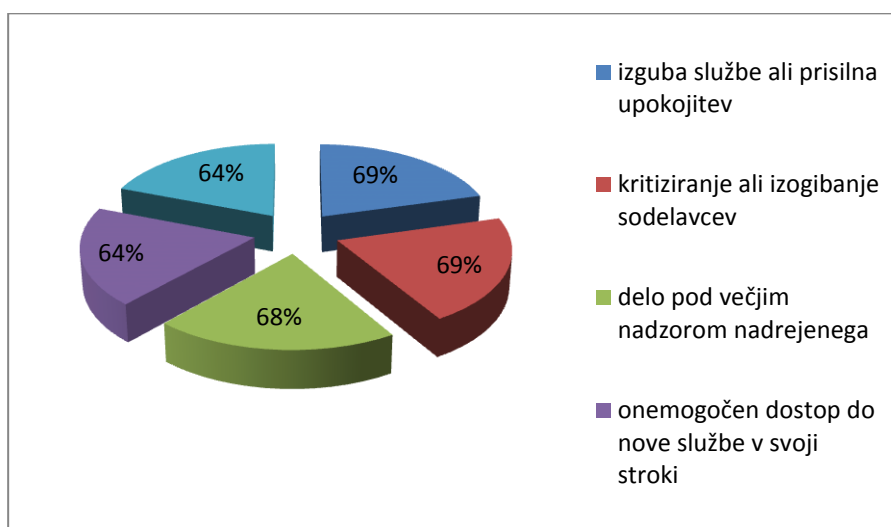
organizacija izdala, kar pomeni, da v organizacijo ne zaupa več in ne priznava njene avtoritete ter tako pogosto postane nekakšen notranji sovražnik. Nekateri pripadniki organizacije se žvižgaču izogibajo, da ne bi bili povezani z njim, ali pa do njega pogosto pristopajo kot do nekoga, ki ima paranoidne blodnje (Davis, 1989, 8).

Ena izmed raziskav je pokazala, da sta dve tretjini žvižgačev doživeli naslednje oblike maščevanja:

- izguba službe ali prisilna upokojitev (69 %),
- kritiziranje ali izogibanje sodelavcev (69 %),
- delo pod večjim nadzorom nadrejenega (68 %),
- onemogočen dostop do nove službe v svoji stroki (64 %) in
- negativne ocene delovne učinkovitosti (64 %).

(Kovač, 2004)

Graf 4.1: Povračilni ukrepi zoper žvižgače

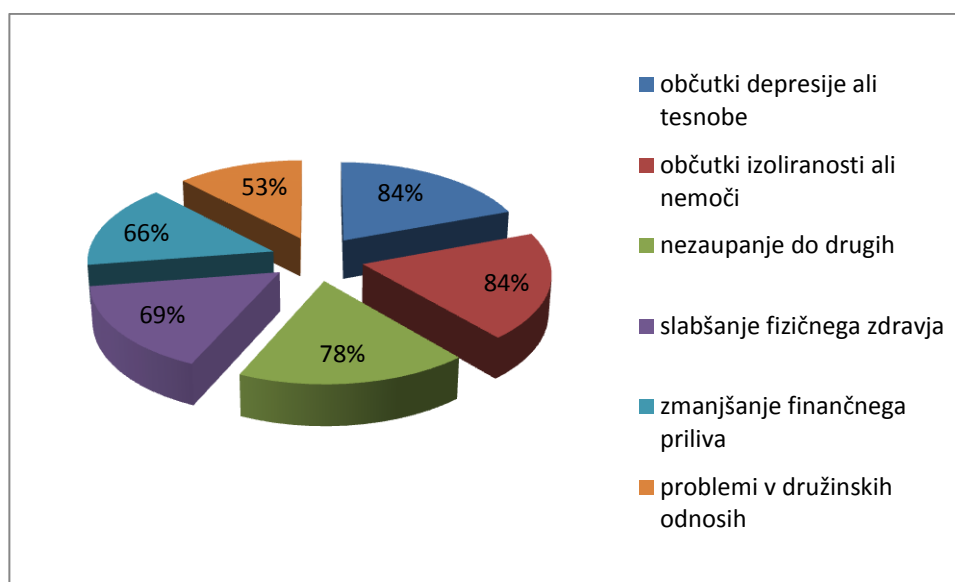
Med tistimi, ki izvajajo povračilne ukrepe ali grdo ravnaajo z žvižgači, so največkrat zaposleni višjega statusnega ranga (vodstvo, nadzorniki, direktorji) ali sodelavci enakega ranga.

Poleg maščevanja vodstva pa je večina žvižgačev doživela resne čustvene, materialne in celo fizične posledice:

- občutki depresije ali tesnobe (84 %),
- občutki izoliranosti ali nemoči (84 %),
- nezaupanje do drugih (78 %),
- slabšanje fizičnega zdravja (69 %),
- zmanjšanje finančnega priliva (66 %) in
- problemi v družinskih odnosih (53 %).

(Rothschild in Miethe 1999, 120–121)

Graf 4.2: Negativne posledice žvižgaštva na osebni ravni

Razkritje informacij lahko postane nesreča, ki žvižgaču spremeni življenje, toda kakšen bo na koncu izid zanj, je veliko bolj kompleksno vprašanje, kot ga javnosti predstavljajo mediji in hollywoodski filmi. Izidi so med seboj povezani na različne načine, definiranje dobrega in slabega izida je odvisno od tega, s čigave perspektive je podan. Če na primer upoštevam naslednjo trditev enega od žvižgačev:

» Ta incident ni nič vplival na mojo kariero v organizaciji, zato, ker sem nameraval ostati na nizkem položaju in daleč od stresa, da bi spet našel kakšno goljufijo. V bistvu sem se umaknil in si poiskal interese zunaj službe, ki mi omogočajo bolj zanimive projekte in

življenjske izkušnje. Moja izkušnja bi se lahko končala veliko slabše – na primer z zaroto sodelavcev ali da me vodstvo ne bi jemalo resno. To je bila največja prevara, v katero je bila do zdaj vpletena moja organizacija, del mene je ponosen, da sem zbral pogum in prijavil nepravilnost, del mene pa noče imeti nobenega opravljanja s tem« (Smith in Brown 2008).

V tem primeru je bil izid z vidika organizacije dober, z vidika žvižgača pa mešan. Nepravilnosti v organizaciji so bile prijavljene in obravnavane, žvižgaču se ni nič zgodilo in organizacija se je do žvižgača vedla dobro. Po drugi strani pa se žvižgač počuti ambivalentnega do samega problema, spremenil je svoje vedénje in se odrekel svojim kariernim ciljem zaradi stresa, ki ga je doživljal kot žvižgač.

Smith in Brown (2008) sta zato intervjuvala žvižgače v različnih organizacijah javne uprave v avstralskem javnem sektorju in ugotovila naslednje:

1. Resnične spremembe v organizaciji potem, ko je zaposleni prijavil napako:

V anketi je 56 odstotkov žvižgačev izjavilo, da se je stanje v organizaciji spremenilo na boljše, trije odstotki so odgovorili, da je nespremenjeno, in deset odstotkov, da so se razmere celo poslabšale.

2. Zadovoljstvo posameznega žvižgača z rezultati preiskovalnega procesa:

Tri petine žvižgačev sploh niso zadovoljne, petina je malo zadovoljnih, petina srednje do zelo zadovoljnih. Dojemanje uspešnosti preiskovalnega procesa je deloma odvisno od tega, koliko so bili žvižgači informirani o poteku preiskave.

Kar 86 odstotkov anketiranih, ki od vodilnih niso dobili nobene informacije o samem poteku procesa, na koncu ni bilo zadovoljnih z rezultatom.

Skupna značilnost večine žvižgačev je, da jih okolica – zlasti tisti, ki jih obtožujejo nepravilnosti – velikokrat obravnava kot izdajalce in provokatorje. Žvižgač je s svojim dejanjem velikokrat edinstven primer v svojem kolektivu, zato sodelavci njegovo obnašanje jemljejo kot odklonilno vedenje in se ne morejo poistovetiti z njim. Nekdanji čuvaj Cristoph Meili, ki je leta 1997 med svojim rednim obhodom Združene banke Švice odkril stare vojne računovodske dokumente, ki so dokazovali povezavo med švicarskimi

bankami in nacističnimi korporacijami nemškega rajha, je bil po odkritju nemudoma suspendiran in nato odpuščen. Potem ko so švicarski časopisi poročali o zgodbi, je Meili prejel številna pisma, v katerih so mu grozili s smrtjo ali z ugrabitvijo njegovih dveh sinov. Meili trdi, da je v letu po predaji dokumentov dobil kar 35 humanitarnih nagrad, toda vseeno je zelo dolgo zaman iskal novo službo. V tem času je preživel bolečo ločitev in se po pomoč zatekel v kliniko za mentalno zdravje (Guardian, 2014)

Tezo, da se za žvižgače ne glede na popularizacijo fenomena skozi leta ni veliko spremenilo, lahko deloma potrdim z zgoraj navedenimi raziskavami, ki nakazujejo, da se žvižgači ne glede na okoliščine soočajo s podobnimi problemi izoliranosti, pasivnosti kolektiva ali v določenih odstotkih celo konkretnimi oblikami mobinga, ki ga izvaja vodstvo. Zdravnik Erik Breclj, ki je širši slovenski javnosti postal znan leta 2006, ko je v javnem pismu opozoril na korupcijo v zdravstvu in nevzdržne razmere na takratnem Oddelku za onkološko kirurgijo v Ljubljani, je v intervjuju za oddajo *Studio City* 29. junija 2015 dejal: »Za vsakim milijonom evrov, ki izgine iz zdravstva, plava toliko in toliko trupel bolnikov, to se bo treba počasi zavedat.«

Četudi obstaja podpora kolektiva žvižgaču, je ta večinoma prikrita in neformalna – deloma zaradi strahu, da bi druge čakale enake posledice kot žvižgača.

4.1 MODEL UČINKOVITEGA ŽVIŽGAŠTVA

Koliko so razkritja žvižgačev res učinkovita, lahko ugotovimo na različne načine. Pravniki navadno določajo učinkovitost razkritij na podlagi razmerja med dobljenimi in izgubljenimi primeri vloženih tožb s strani pritožnikov. Vendar je glavni kriterij to, ali je žvižgač dosegel, kar si je zastavil pred razkritjem. Near in Miceli (1995) sta zato razvili model t. i. učinkovitega žvižgaštva, ki se osredotoča predvsem na odpravo kršitev v organizaciji oziroma išče različne dejavnike, ki jih moramo upoštevati, če želimo, da je žvižgaštvo čim bolj učinkovito in ima čim manj negativnih posledic tako za žvižgača kot za organizacijo. Near in Miceli sta svoj model in predpostavke razvili le kot podlago za nadaljnje raziskave. V nadaljevanju bom predstavila pet glavnih dejavnikov, ki vplivajo na odpravo kršitev:

- značilnost žvižgača,
- značilnost prejemnika pritožbe,
- značilnost kršitelja,
- značilnost kršitve,
- značilnost organizacije.

Spremenljivke, ki vplivajo na navedene dejavnike, ločim na dve skupini:

- individualne spremenljivke in
- situacijske spremenljivke.

4.1.1 Značilnosti žvižgača

a) Verodostojnost: pritožnik, ki deluje kredibilno, ima večjo možnost, da bo prepričal višjo raven vodstva, njegova verodostojnost pa je lahko odvisna tudi od motivov, delovnega učinka, zadovoljstva, razumnosti. Po navadi je prejemnik pritožbe oseba z veliko verodostojnostjo zaradi svoje funkcije v podjetju (npr. notranji revizor). Motive lahko okolica dojema kot sebične ali nesebične, z drugimi besedami: žvižgači so za nekatere junaki, za druge egoisti in sebičneži. Miceli in Near (1995, 690) zato v svojem modelu predpostavljata, da bo učinkovitost prijave večja, če bodo sodelavci, vodstvo in prejemniki pritožbe verjeli, da je žvižgač verodostojna oseba, ki ga ženejo nesebični motivi.

b) Moč: relativna moč posameznika se odseva v statusu, ki ga zaseda v podjetju, tega pa določajo položaj v hierarhiji podjetja, poklicni status, plačilni razred, stopnja izobrazbe, podpora nadrejenih in pripadnost večinski skupini. Visok položaj imajo zaposleni, od katerih je podjetje močno odvisno in jih je težko nadomestiti. Nasprotno pa so posamezniki z nizkim položajem lahko zamenljivi. Pritožnik z močnim položajem bo manj pogosto doživel povračilne ukrepe organizacije kot tisti z nizkim položajem. Miceali in Near (1995:692) zato sklepata, da se bo učinkovitost prijave povečala, če bodo sodelavci, vodstvo in prejemniki pritožbe žvižgača dojemali kot relativno vplivno osebo v organizaciji. Višji ko je njegov status, večja bo uspešnost prijave.

c) Anonimnost: pritožnik lahko prikrije svojo identiteto, da bi se izognil povračilnim

ukrepom, toda s tem se lahko zmanjša učinkovitost njegove pritožbe. Prvič, predstavniki podjetja lahko zavržejo pritožbo, ker se pritožnik ni pripravljen soočiti z osebo, ki jo obtožuje neetičnega ravnanja. Če pritožnik ostane anonimen, prejemnik pritožbe ne more zahtevati dodatnih dokazov. Drugič, lahko se zgodi, da ga člani organizacije ne bodo jemali resno. Tretjič, zmanjša se verodostojnost samega prejemnika pritožbe, če operira zgolj z anonimnimi viri. Miceli in Near (1995: 69) zato predlagata, da žvižgač razkrije svojo identiteto, razen če bo to resnično zmanjšalo njegovo verodostojnost.

4.1.2 Značilnosti prejemnika pritožbe

Prejemnik pritožbe so mora odločiti o treh stvareh: ali se je kršitev res zgodila, ali je pristojen za ukrepanje in ali ima moč odpraviti kršitev. Na njegovo ravnanje in odločitve pogosto močno vpliva etično ozračje v organizaciji. Kadar ima prejemnik pritožbe moč, znotraj ali zunaj organizacije, je učinkovitost bolj verjetna. Če prejemnik pritožbe izkaže podporo žvižgaču, poveča njegov status in s tem poveča tudi njegovo verodostojnost. Pri tem je zelo pomembna tudi verodostojnost samega prejemnika pritožbe. Navadno je prejemnik pritožbe neka uradna oseba, ki ima pomembno vlogo v organizaciji, na primer notranji revizor. Učinkovitost prijave torej utegne biti večja, če bo prejemnik pritožbe verodostojen in močen ter bo pritožnika podprl.

4.1.3 Značilnosti kršitelja

Moč kršitelja bo vplivala na to, ali bo organizacija žvižgača preganjala ali ščitila. Ta spremenljivka je povezana z odvisnostjo organizacije od kršitve. Kršitelj ima lahko veliko moč zaradi podpore uprave ali višjega vodstva. Bolj ko je podjetje odvisno od kršitelja, bolj lahko slednji prevlada nad žvižgačem. Organizacija pa je od kršitelja lahko odvisna zaradi kršiteljeve izkušnosti, strokovnega znanja, poznanstev ali finančnih sredstev. Čeprav v javnosti najbolj odmevajo škandali politikov, direktorjev in managerjev, niso vsi kršitelji vplivni posamezniki v družbi. Tudi nižji člani organizacij delajo napake. Miceli in Near (1995: 695) torej sklepata, da bo učinkovitost prijave večja, če bo imel kršitelj malo moči in nizko verodostojnost.

4.1.4 Značilnost kršitve

Miceli in Near (1995) značilnost kršitve določata na podlagi treh spremenljivk:

- odvisnost organizacije od kršitve,
- verodostojnost dokazov pritožnika in
- zakonska podlaga za pritožbo.

a) Odvisnost organizacije od kršitve: Člani organizacije bodo nasprotovali spremembi, če dvomijo, da je ta smiselna. Kadar si podjetje zaradi visokih stroškov ne more privoščiti sprememb ali kadar na razpolago ni alternative, v podjetju lahko sprejmejo stališče, da kršitve ni mogoče prekiniti. Miceli in Near (1995: 679) zato sklepata večja ko bo odvisnost organizacije od kršitve, manjša bo verjetnost, da bo interna prijava učinkovita, in večja bo verjetnost, da bo učinkovita zunanja prijava. Zunanja javnost je namreč bolj naklonjena žvižgaču, kadar gre za resne in nevarne kršitve. To daje žvižgaču večjo moč in lahko prisili podjetje v prenehanje kršitve, česar brez pritiska javnosti verjetno ne bi zmogetl.

b) Verodostojnost dokazov pritožnika: ko posameznik obtoži določene člane svoje organizacije, okolica od njega navadno zahteva dokaze. Dokazi pa so bolj prepričljivi, ko ima pritožnik jasne pisne dokumente oziroma različne vire dokazov. Njegovo verodostojnost dodatno podkrepijo priče ali skupine sodelavcev, ki ga podpirajo v pritožbi. Miceli in Near (1995: 698) torej sklepata, da bo učinkovitost pritožbe večja, če bodo dokazi prepričljivi.

c) Zakonska podlaga za pritožbo: zakoni, ki se nanašajo na kršitve, imajo močan vpliv na izid razkritja. Verodostojnost pritožbe je mnogo večja v primeru, ko je dejanje nezakonito, kot pa če je zgolj nemoralno ali nelegitimno. Miceli in Near (1995: 698) zato predpostavljata, da je učinkovitost pritožbe večja, ko žvižgači prijavijo kršitev, ki je nedvomno nezakonita in dokazljiva.

4.1.5 Značilnost organizacije

Značilnost organizacije opredeljujejo štiri spremenljivke:

a) Primernost žvižgaštva: za nekatere posameznike se predvideva, da je razkrivanje kršitev le del njihove službe (na primer za notranjega revizorja). Uspešen način večanja učinkovitosti pa je vsekakor tudi takrat, ko je razkrivanje nepravilnosti delovanja v organizaciji uzakonjeno za vse zaposlene oziroma velja za splošno notranjo normo. Miceli in Near (1995: 700) torej sklepata, da bo učinkovitost pritožbe odvisna od tega, kako po mnenju sodelavcev, vodstva in prejemnikov pritožbe žvižgaštvo obravnava organizacija, ali je primerno oziroma v skladu z notranjimi normami. Organizacije, kjer se vsi strogo držijo pravil in postopkov, se bodo drugače odzvale na prijavo kot tiste, ki dovoljujejo zaposlenim lastno presojo.

b) Ozračje organizacije: na to, ali bo pritožba sprejeta, vpliva tudi samo etično ozračje v organizaciji, ki nakazuje, koliko bo organizacija pripravljena spremeniti svoje dosedanje delovanje. Ko govorim o ozračju, so gotovo najpomembnejši vidik skupna načela članov organizacije glede pritožb. Miceli in Near (1995: 701) torej predvidevata, da bo učinkovitost pritožbe večja v tistih organizacijah, ki ne spodbujajo prestopkov, spodbujajo žvižgaštvo in ne spodbujajo protiukrepe. Če je ozračje v podjetju naklonjeno razkrivanju, bodo zaposleni večkrat prijavljali kršitve. S tem bodo tudi večali svojo verodostojnost. Vse to pa pomeni večjo učinkovitost razkrivanja.

c) Organizacijska struktura: organizacije se razlikujejo po odzivu na sam proces spremembe, ne glede na vsebino spremembe. Ena od ključnih dimenzij prilagodljivosti je raven birokracije v podjetju. Tu se pri razmerju med birokracijo in žvižgaštvom pojavljata dve nasprotujoči si šoli. Prva trdi, da večja ko je birokracija v podjetju, manj učinkovito je razkrivanje, saj je podjetje zaradi več birokracije manj dovzetno za spremembe. Druga šola pa predpostavlja obratno: birokracija pozitivno vpliva na učinkovitost pritožbe. Pristop poudarja pomembnost formalnih kanalov za reševanje pritožb in napisanih zagotovil za varovanje potencialnih žvižgačev. Miceli in Near (1995: 702) sta ti šoli združili pod predpostavko, da bo učinkovitost pritožbe večja v organizacijah z birokratsko strukturo, a le če bodo obstajali formalni mehanizmi, ki bodo spodbujali notranje prijave nepravilnosti in ki bodo resnično delovali v skladu s formalizacijo. Pomembno je, da imajo ti mehanizmi

podporo vodstva.

č) **Moč organizacije:** moč, ki jo ima organizacija v zunanjem okolju vpliva na to, koliko se podjetje upira spremembam in kako se odziva na razkritja. To je vidno posebno takrat, kadar pritožnik uporabi zunanje poti informiranja, tako da so s kršitvijo seznanjene tudi druge organizacije v okolju. Večja ko je moč organizacije v primerjavi z drugimi organizacijami v njenem zunanjem okolju, manjša je verjetnost, da bo prisiljena v določene ukrepe. Miceli in Near (1995: 70) predvidevata, da učinkovitost pritožbe večja v organizaciji, ki bo imela majhno moč v svojem zunanjem okolju, še posebej v primeru zunanjega razkritja.

Iz zgoraj navedenega lahko sklenem, da razkrivanje informacij ni samo po sebi negativno, v ustreznih okoliščinah je lahko žvižgaštvo spodbuda za boljše delovanje organizacij v družbi. Bistveno je, da obstajajo program zaščite za žvižgače in ustrezni komunikacijski kanali ter jasni postopki poročanja glede potencialno spornega ravnanja. Učinkovit notranji postopek obravnavanja spornega ravnanja lahko prepreči resno škodo za organizacijo, ki se odraža v negativni zunanji podobi organizacije, če pride do zunanje prijave, ki kaže na nesposobnost vodstva v organizaciji, da bi sami z notranjimi mehanizmi sankcionirali, odpravili in predvsem preprečevali to sporno ravnanje (Lahovnik 2006, 371).

5 PRAVNA ZAŠČITA ŽVIŽGAČEV

Več kot 12 držav je do zdaj sprejelo obširno zakonodajo za zaščito žvižgačev, več kot 50 držav pa je sprejelo delno zaščito kot del svoje protikorupcijske zakonodaje, zaposlitvene zakonodaje in načela svobodnega pretoka informacij. ZDA, Kanada, Velika Britanija, Avstralija, Nova Zelandija Japonska in Koreja so med tistimi državami, ki so sprejele obsežno zakonodajo na tem področju (Whistleblower Protection 2015). Na pravice žvižgačev močno vpliva razcvet ideje o dostopu do informacij, saj je kar 65 od 93 držav, ki imajo sprejeto zakonodajo o dostopu do informacij javnega značaja, to sprejelo v zadnjem desetletju. A čeprav so žvižgači načeloma zaščiteni pred povračilnimi ukrepi svojih vodilnih, se ta pogosto ne izvaja, žvižgače pa doleti celo kazenski pregon za izdajo zaupnih podatkov. Kot odgovor na pomanjkljiv sistem zaščite so bile ustanovljene podporne skupine za žvižgače (National Whistleblower Center) v ZDA in Javna skrb za žvižgače na delovnem mestu (Public Concern at Work) v Veliki Britaniji. V nadaljevanju bom na osnovi konkretnih pravnih aktov analizirala, koliko ameriški in evropski pravni sistem res ščitita žvižgače in koliko v tem primeru drži teza, da se zaščita žvižgačev skozi zgodovino ni bistveno spremenila kljub spremembam zakonodaje.

5.1 PRAVNA ZAŠČITA ŽVIŽGAČEV V ZDA

Prvi zakon, ki je ustvaril pravosodno podlago za zaščito žvižgačev, je bil sprejet že leta 1863 v ZDA. False Claims Act, imenovan tudi Lincolnov zakon, je nastal v času ameriške državljanske vojne kot odgovor na vojne dobičkarje, ki so izstavljali previsoke račune ameriški vojski. Zakon je v zameno za opozarjanje na goljufije v podjetjih zaposlenim obljubljal denarno nagrado in pravno zaščito pred povračilnimi ukrepi delodajalca. Toda Lincolnov zakon je bil še vedno daleč od koncepta žvižgača, kot si ga je zamislil Ralph Nader v času afere Pentagonški papirji. »Ta zakon, kot tisti, ki so mu sledili, je bil namenjen zaščiti pred prevarami, ki bi oškodovali državo, ni pa bil namenjen zaščiti državljanov od prevar svoje vlade« (Hartmann 2014, 24). Ko so zakonodajalci leta 1989 prvič uvedli koncept žvižgača v ameriško zakonodajo, so pri tem izključili kakršnokoli sodno zaščito za osebe, kot je Daniel Ellsberg. Zakon za zaščito žvižgačev (Whistleblower

Protection Act), ki je bil sprejet leta 1989 in nadgrajen leta 2012, sicer poskuša spodbuditi državne uslužbence k prijavljanju nepravilnosti, tako da jim nudi pravno zaščito, ki je do takrat niso imeli – zlasti zaščito pred povračilnimi ukrepi njihovih delodajalcev – toda v praksi so obveljale izjeme, med katere spadajo vladni uslužbenci iz najvišjih krogov in zaposleni v obveščevalnih agencijah. Torej vsi tisti, ki razpolagajo z najobčutljivejšimi podatki. Zunanji informatorji, ki služijo interesom državne oblasti v boju proti korupciji, večinoma uživajo pravno zaščito, tisti, ki nastopajo proti njej, pa mnogokrat ostajajo prepuščeni svoji usodi. Nekdanjemu vojaku Bradleyju Manningu so sodili na podlagi obtožbe, da je z izdajo podatkov ogrozil življenje vladnih delavcev, povzročil obsežno škodo ameriški vojski in zmotil diplomatske misije na Bližnjem vzhodu. S tem so mu odvzeli status žvižgača – nekoga, ki dela v javnem interesu. Kritiki kot protiargument navajajo primer iz leta 1973, ko je Vrhovno sodišče v aferi Pentagonski papirji presodilo, da informacije ne moreš odtujiti javnosti zgolj na podlagi argumenta, da utegne škodovati interesom državne varnosti. Ameriška obveščevalna služba ni našla nobenega konkretnega primera nekoga, ki bi zaradi objave WikiLeaks izgubil življenje.

Leta 2001, leto po padcu energetske korporacije Enron, je v ameriški boj proti korupciji vstopil še en zakon, tako imenovani SOX⁶ (Sarbanes-Oxley Act), ki je predvidel ustanavljanje centrov za opozarjanje na nepravilnosti znotraj samih podjetij, a zakon je bil le srednje uspešen, ker ni predvideval denarne nagrade za prijavitelje. Po propadu finančnega giganta Lehman Brothers in serije podobnih škandalov so leta 2010 mehanizem prijavljanja okrepili še z zakonom Dodd Frank⁷ (Dodd Frank Wall Street Reform and Consumer Protection Act). Komisija za vrednostne papirje pa se je tokrat obvezala, da bo žvižgačem plačala od 10 do 30 odstotkov izstavljenega globe, če bo ta znašala več kot milijon dolarjev (Banisar 2012). A postavlja se vprašanje, ali ni nagrajevanje sporno, saj briše mejo med nekom, ki dela v osebno korist, in nekom, ki dela v javnem interesu, nagrada pa utegne spodbuditi nič kaj etično izdajanje poslovnih skrivnosti nekdanjega ali sedanjega uslužbenca določenega podjetja. Leta 2012 je Komisija za vrednostne papirje

⁶ Zakon je dobil ime po dveh piscih, senatorju Paulu S. Sarbanesu in kongresniku Michaelu G. Oxleyu, in vzpostavlja strožji mehanizem nadzora nad vsemi podjetji, ki kotirajo na borzi, ter določa kazni za neupoštevanje pravil transparentnega poslovanja javnih družb.

⁷ Junija 2009 je zakon predlagala administracija ameriškega predsednika Baracka Obame kot odgovor na veliko recesijo, s katero se je ZDA soočala med letoma 2007 in 2009.

prejela več kot 3000 pritožb, vse več odvetniških pisarn pa se specializira za novo dobičkonosno tržišče (Hartmann 2014, 27).

Ker torej ni jasne pravne definicije o tem, kdaj je upravičljivo izdajanje določenih širši javnosti skritih podatkov, lahko na tem mestu še enkrat uporabim moralno komponento razlikovanja med tem, kdo dela v javnem in kdo v zasebnem interesu.

Po Michaelu Davisu (v Dinjaški 2007) je nelojalnost organizaciji, v kateri je nekdo zaposlen, moralno sprejemljiva le, če so pritrdilni odgovori na naslednja vprašanja:

- Bo organizacija, ki ji žvižgač pripada, skozi svoje izdelke ali politiko resno škodovala javnemu interesu (uporabnikom izdelka ali splošni javnosti)?
- Je bodoči žvižgač zaznal to potencialno grožnjo, o njej neposredno poročal nadrejenemu, pri čemer je samo grožnjo kot svoje nasprotovanje jasno predstavil in ugotovil, da nadrejeni ne namerava ukrepati?
- Je bodoči žvižgač izčrpal vse možnosti drugih notranjih postopkov do stopnje, ko s tem še ni ogrozil lastne varnosti oziroma varnosti drugih?

Žvižgaštvo je torej moralno obvezujoče dejanje, ko žvižgač poda utemeljen sum kaznivega dejanja, ima ali lahko pridobi dokaze o tem kaznivem dejanju in izkaže upravičen sum, da bi to dejanje lahko škodilo širšemu interesu.

Ameriški predpisi, ki v določeni meri poleg navedenih ščitijo žvižgače, so še:

- Lloyd-La-Follette Act (1912), ki zagotavlja zveznim uslužbencem, da lahko predložijo informacije Kongresu Združenih držav Amerike,
- okoljska zakonodaja Clean Water Act (1972), Safe Drinking Water Act (1974), Energy Reorganization Act (1974), Resource Conservation and Recovery Act (1976), Toxic Substances Control Act (1976), Superfund Law (1980) in Clean Air Act (1990),
- Predpisi, ki zagotavljajo varnost in zdravje pri delu: Surface Transportation Assistance Act (1982), Wendell H. Ford Aviation Investment and Reform Act for the 21st Century (2000),
- Pipeline Safety Improvement Act (2002),

- Military Whistleblower Protection Act (1988) za zaščito vojakov pri razkrivanju nezakonitega početja ameriške vojske,
- No Fear Act (2002) nalaga zveznim agencijam, da obveščajo svoje zaposlene o pravicah in dolžnostih prijavljanja morebitnih nepravilnosti v delovanju agencij, zahteva usposabljanje vodilnih za reševanje morebitnih konfliktov na delovnem mestu in javno objavlja pritožbe zaposlenih na spletni strani agencije.

5.2 PRAVNA ZAŠČITA ŽVIŽGAČEV V EVROPI

Leta 2010 je Evropski svet pozval države, da uskladijo svojo zakonodajo z mednarodnimi standardi človekovih pravic in svoboščin tako, da poleg tistih žvižgačev, ki so zaposleni v zasebnih korporacijah, zaščitijo tudi tiste v javnem sektorju – vključno s pripadniki oboroženih sil in obveščevalnih služb. Evropski svet je pri tem posebej poudaril, da je treba pravno zaščititi tudi tiste, ki se »obračajo na zunanje kanale, vključno z mediji, v primeru, da notranji kanali bodisi ne funkcionirajo dobro ali pa ni razumno pričakovati, da bodo funkcionirali dobro glede na naravo problema, ki ga žvižgač razkriva« (Hartmann 2014).

S tem so prvič začeli razmišljati o žvižgačih kot o ljudeh, ki opozarjajo na dejanja, ki bi utegnila ogroziti varnost drugih, in ne samo kot o ljudeh, ki pomagajo polniti državno blaga. Večina držav, ki so v naslednjih letih res začele spreminjati svojo zakonodajo, ostaja pod nivojem mednarodnih standardov, ki se nanaša na institucionalizacijo žvižgačev v namen boja proti korupciji – državnemu sovražniku številka 1, ki Evropsko unijo vsako leto stane 120 milijard evrov. V letu 2015 se lahko samo štiri države Evropske unije pohvalijo z napredno zakonodajo. Najceloviteje je koncept žvižgača zaobjela Velika Britanija. Public Interest Disclosure Act (na kratko PIDA) iz leta 1998 ščiti zaposlene tako v javnem kot zasebnem sektorju.

PIDA kot najpomembnejša opredeljuje razkritja iz gospodarskega kriminala, vključuje pa tudi tista, ki razkrivajo ogrožanje zdravja in varnosti, sodne zmote, nepravilno delovanje, povzročanje škode v okolju in kršitev zakonskih obveznosti (Gobert in Punch, 2000). Podobno zaščito žvižgačev nudi tudi madžarski zakon, a v resnici ne deluje najbolje. Prav tako na Madžarskem ni nobenega urada, ki bi sprejemal pritožbe. Slovenija, Romunija in

Luksemburg imajo zakone, ki ščitijo žvižgače, a so omejeni ter v primeru Luksemburga in Slovenije vključeni v širšo protikorupcijsko zakonodajo. Preostalih 22 članic EU-ja ima zelo omejeno ali pa tako rekoč neobstoječo pravno zaščito za žvižgače. »Obstaja množica nepreciznih zakonov in zakonov polnih lukenj in izjem. Redno primanjkuje jasna definicije etičnega opozorila, potrebni postopki, jamčenje zaupnosti in zaščita od zlonamernih tožb zaradi klevetanja« (Hartmann 2014, 31).

5.2.1 Pravna zaščita žvižgačev v Sloveniji

V Sloveniji je sicer 2011 stopil v veljavo Zakon o integriteti in preprečevanju korupcije (v nadaljevanju ZIntPK), ki v 3. poglavju vključuje tudi zaščito žvižgačev, kot jo opredeljuje konvencija Združenih narodov o korupciji.

23. člen ZIntPK-ja navaja:

(1) Vsakdo lahko komisiji ali drugemu pristojnemu organu poda prijavo o koruptivnem ravnanju v državnem organu, lokalni skupnosti, pri nosilcu javnih pooblastil ali drugi pravni osebi javnega ali zasebnega prava ali o ravnanju fizične osebe, za katero verjame, da ima znake korupcije.

(ZIntPK – UPB2 2011, 23. čl.)

A zakon bolj kot pravice žvižgačev definira naloge Komisije za preprečevanje korupcije pri ščitenju žvižgača ter pravico posameznikov do odškodnine v primeru povračilnih ukrepov delodajalca.

25. člen ZIntPK-ja navaja:

(1) Če so prijavitelji zaradi prijave iz 23. ali 24. člena tega zakona izpostavljeni povračilnim ukrepom in so nastale za njih škodljive posledice, imajo pravico od svojega delodajalca zahtevati povračilo protipravno povzročene škode.

(2) Komisija prijaviteljem lahko nudi pomoč pri ugotavljanju vzročne zveze med škodljivimi posledicami in povračilnimi ukrepi iz prejšnjega odstavka.

(3) Če komisija v postopku iz prejšnjega odstavka ugotovi vzročno zvezo med prijavo in povračilnimi ukrepi zoper prijavitelja, od delodajalca zahteva, da zagotovi takojšnje prenehanje takšnega ravnanja.

(4) Če so prijavitelji iz prvega odstavka tega člena javni uslužbenci, lahko v primeru, ko se povračilni ukrepi nadaljujejo, kljub zahtevi komisije iz prejšnjega odstavka, in je

nadaljevanje dela na njihovem delovnem mestu nemogoče, od svojega delodajalca zahtevajo premestitev na drugo enakovredno delovno mesto in o tem obvestijo komisijo.

(5) Če prijavitelj v primeru spora navaja dejstva, ki opravičujejo domnevo, da je bil zaradi prijave s strani delodajalca izpostavljen povračilnim ukrepom, je dokazno breme na strani delodajalca.

(6) Uresničitev zahteve iz četrtega odstavka tega člena zagotovi delodajalec javnega uslužbenca najkasneje v roku 90 dni in o tem obvesti komisijo.

(ZIntPK – UPB2 2011, 25. čl.)

Prvi in najpomembnejši ukrep za zaščito prijaviteljev je, da KPK ščiti identiteto prijavitelja, in sicer tako, da mu dodeli psevdonim. Še višja stopnja zaščite je status prikritega prijavitelja, seveda po tem, ko KPK natančno preveri njegove navedbe. Prava identiteta prijavitelja je znana le dvema zaposlenima v KPK-ju, podatki pa so spravljani v trezorju komisije. Omenjeni status je pri KPK-ju lani dobilo 14 prijaviteljev, leta 2011 je bil takšnih primerov 14, eden pa leta 2010, ko je bil sprejet zakon o integriteti in preprečevanju korupcije.

O dolžnostih prijavljanja nepravilnosti posredno govori tudi 36. člen Zakona o delovnih razmerjih, ki zapoveduje, da mora delavec obveščati delodajalca o vsaki grozeči nevarnosti za življenje ali zdravje ali za nastanek materialne škode, ki jo zazna pri delu (ZDR1, 2013: 36. čl.). Po drugi strani pa isti zakon v 38. členu določa varovanje poslovne skrivnosti:

(1) Delavec ne sme izkoriščati za svojo osebno uporabo ali izdati tretjemu delodajalčevih poslovnih skrivnosti, ki jih kot take določi delodajalec, in ki so bile delavcu zaupane ali s katerimi je bil seznanjen na drug način.

(2) Za poslovno skrivnost se štejejo tudi podatki, za katere je očitno, da bi nastala občutna škoda, če bi zanje izvedela nepooblaščen oseba. Delavec je odgovoren za kršitev, če je vedel ali bi moral vedeti za tak značaj podatkov.

(ZDR-1 2013, 36. čl.)

Zgolj o načelu zaupnosti pa govori tudi Zakon o javnih uslužbencih, ki v 12. členu navaja: javni uslužbenec mora varovati tajne podatke, ne glede na to, kako jih je izvedel. Dolžnost varovanja velja tudi po prenehanju delovnega razmerja. Dolžnost varovanja tajnih podatkov velja, dokler delodajalec javnega uslužbenca te dolžnosti ne razreši.

Tezo, da se kljub današnji popularizaciji fenomena žvižgačev njihove pravice niso bistveno spremenile, lahko s pravnega vidika torej potrdim, saj so zakoni, ki ščitijo žvižgače, v večini držav nejasno opredeljeni, žvižgači pa so slabo pravno zaščiteni pred nosilci izvršne veje oblasti. Države sicer pravno ščitijo žvižgače, ko gre za državne interese, ostro pa zavračajo sklicevanje na svobodo govora, ko žvižgači delujejo proti interesom državnih oblastnikov. V štiridesetih letih je torej žvižgaštvo prišlo v zakone več kot šestdesetih držav, vendar kljub temu še vedno ni zmanjšal pečat tajnosti v miselnosti tistih, ki so na oblasti. Izvršne veje oblasti po posameznih državah še naprej udejanjajo svojo pravico do razglasanja tajnosti podatkov brez resničnega parlamentarnega nadzora in jasnih kriterijev za razvrščanje, kaj so res tajni oziroma zaupni podatki in kaj ne. Zadnje zatočišče žvižgačev ostaja Evropsko sodišče za človekove pravice, ki je do zdaj redno odločalo v njihov korist na podlagi Evropske konvencije o varstvu človekovih pravic in temeljnih svoboščin, ki v 10. členu pravi: »Vsakdo ima pravico do svobodnega izražanja. Ta pravica obsega svobodo mišljenja ter sprejemanja in sporočanja obvestil in idej brez vmešavanja javne oblasti in ne glede na meje.«

Ne glede na vsebinske razlike v zakonih za zaščito žvižgačev pa ni dvoma, da se enakopravnemu dostopu do informacij namenja vse več javne pozornosti. Načelo dostopa do informacij ne pomeni zgolj nadzor nad tem, kdo informacije nadzira in shranjuje, temveč resnično šele pridobljene informacije omogočajo ljudem demokratično sodelovanje v državi.

6 ANALIZA PRIMEROV ŽVIŽGAČEV

Na to, da so ZDA v šestdesetih letih prejšnjega stoletja postale zibelka sodobnega žvižgaštva, je vplivalo več socialnih in političnih dejavnikov. Prvič: v javnost so počasi polzele informacije, da podjetja v imenu večanja dobička zanemarjajo zdravje in varnost ljudi – časopisne strani so polnile zgodbe o potencialnih katastrofah jedrskih elektrarn, onesnaževanju s kemičnimi odpadki in drugimi nevarnimi produkti, povečanju obolelih za rakom zaposlenih v tovarnah in okolici. Drugič: to je bil čas nasprotovanja novim regulacijam v zasebnem sektorju. In tretjič: posledice vojne v Vietnamu in odstop ameriškega predsednika Richarda Nixona zaradi afere Watergate so še dodatno povečali nezaupanje državljanov v integriteto vladnih uradnikov. Med uslužbenci, ki so bili priča brezbržnosti svojih nadrejenih do nevarnih in nezakonitih ravnanj, se je počasi ustvarjalo ozračje cinizma, nova zakonodaja, ki je spodbujala prijavo nepravilnosti znotraj organizacij in državno nagrajevanje za prijavo finančnih malverzacij, pa je sčasoma še utrdila njihovo prepričanje (Johnson 2003). Z namenom, da dokažem obe osnovni tezi in z njima povezani vprašanji, zakaj so nekateri žvižgači postali kulturni in ali so današnji žvižgači res uspešnejši od svojih predhodnikov, bom podrobno predstavila primere treh znamenitih ameriških žvižgačev: vojnega analitika Daniela Ellsberga, ker velja za prvega sodobnega žvižgača, ter analitika NSA-ja Edwarda Snowdena in vojaka Bradleyja Manninga, ker sta njuni zgodbi v zadnjih letih najbolj odmevali v svetovni javnosti. Med primerom Ellsberg ter primeroma Snowden in Manning je poteklo daljše časovno obdobje, vsak od žvižgačev je deloval v različnih okoliščinah, a kljub temu so vsi trije primeri med seboj povezani.

6.1 DANIEL ELLSBERG

Konec poletja 1969 je vojni analitik Daniel Ellsberg končal branje tajne raziskave, ki jo je opravilo ministrstvo za obrambo. Tajna študija je podrobno opisovala vojaški angažma ameriške vojske v Vietnamu v letih 1945–1968. Ellsberg, ki je končal šolanje na prestižnem Harvardu, je bil kot marinec in specialist za nuklearno orožje usposobljen za vzdrževanje ameriškega vojaškega aparata v času hladne vojne. Od začetka šestdesetih let prejšnjega stoletja let se je gibal v političnih krogih kot svetovalec najvišjih predstavnikov

ameriške izvršne oblasti. Pri tridesetih letih je postal pomočnik Johna McNauhtona, predstavnika ministrstva za obrambo, zadolženega za vprašanja mednarodne varnosti. Dve leti kasneje se je zaposlil na ministrstvu za zunanje zadeve in preživel dve leti v Saigonu. Leta 1967 ga je John McNauhgton zopet povabil k sebi – da bi sodeloval v tajnem projektu. Tedanji minister za obrambo Robert McNamara je skupini štiridesetih strokovnjakov naročil preiskavo o tem, kako je lahko ZDA zašla v tako katastrofalno vojno, kot je vietnamska. Skupina strokovnjakov je kopala po arhivih več kot eno leto in poskušala rekonstruirati zgodovino ameriških odločitev v Vietnamu. To poročilo je bilo končano konec leta 1968 in je vsebovalo kar 7000 strani najtajnejših vladnih okumentov. Narejeno je bilo le 15 službenih kopij, od tega je eno prejel Daniel Ellsberg (Harmann 2014, 39). Takratni svetovalec za nacionalno varnost Henry Kissinger je Ellsbergu naročil, naj sestavi seznam opcij, ki jih imajo ZDA pri reševanju konflikta z Vietnamom. Ko je Ellsberg priporočil umik vojske iz Vietnoma, je Kissinger to možnost nemudoma zavrnil – Ameriška vlada ni želela poraza in ponižanja. Ellsberg se je torej kot bodoči žvižgač najprej obrnil na višjo avtoriteto, ki je njegova opozorila ignorirala. Ameriški kabinet se namreč ni bil pripravljen odreči svoji oblasti na račun pozivov k ponovni vzpostavitvi etičnega reda.

Ameriška družba je v tem času postajala vse bolj razdeljena glede vprašanja smisla vojne v Vietnamu, stotisoče Američanov je bilo vpoklicanih v Vietnam, na desetisoče se jih nikoli ni vrnilo. Medtem ko je dovršen del še vedno verjel, da je ameriška prisotnost v Vietnamu pomembna kot »branik pred komunistično Kitajsko«, je vse več državljanov zahtevalo umik vojske iz Vietnoma. Družbeno razpoloženje se je približalo vrhuncu leta 1968 po objavi pokola nekaj sto prebivalcev vasi My Lai, v kateri so sodelovali pripadniki ameriške vojske. Pokol v My Lai je zdramil dokončno odločitev v Ellsbergu: javnost mora vedeti. Z njegovim dejanjem lahko potrdim teoretično izhodišče, da mora obstajati moralna predispozicija, iz katere izhaja žvižgač. Ellsberg se je odločil prijaviti nepravilnosti delovanja v svoji organizaciji, ker je verjel, da je treba odpraviti krivice, ki jih je storila ameriška vojska v Vietnamu. Toda nekdanji vojak, ki se je začel vse bolj približevati pacifističnim gibanjem, ni bil takoj pripravljen slepo žrtvovati svoje uspešne kariere, zato se je počasi organiziral. Oktobra 1969 je na skrivaj začel fotokopirati 7000 strani dolgo poročilo skupaj z nekdanjim kolegom, raziskovalcem Antonyjem Russojem.

Ellsberg sam ni imel dovolj avtoritete, zato je torej poiskal pomoč pri tistih, ki so jo imeli. En izvod je predal Williamu Fulbrightu, predsedniku odbora za zunanjo politiko v senatu, kmalu pa še preostalim članom odbora, toda zaman. Nihče od politikov ni bil pripravljen javno izpostaviti poročila. Po intervenciji ameriške vojske v Laosu se je predsednik Nixon vse bolj zapletal v javne konflikte, ko je poskušal zanikati ameriške tajne operacije v Vietnamu.

Ellsberg se je po tem, ko je naletel na zaprta vrata, leta 1971 prvič obrnil na zunanji kanal – medije. Februarja se je sestal z novinarjem *New York Timesa* Neilom Sheedanom in mu naslednji mesec predal dokumente. »Bil sem prepričan, da bom do konca življenja preživel v zaporu, toda niti malo nisem dvomil, da je moja vlada angažirana v nepravilni vojni, ki se bo nadaljevala ali celo intenzivirala, kljub Nixonovim obljubam. Dejstvo, da so bili ti dokumenti tajni, je bila smrtna obsodba za tisoče mladih Američanov in sto tisoče Vietnamcev vsako leto« (Ellsberg v Hartmann 2014, 41).

Ellsberg s tem stavkom izkaže nesebične motive, značilne za žvižgača, ki mu ohranitev etičnega vrednostnega sistema svoje organizacije – v tem primeru ameriške vlade – pomeni več kot osebna svoboda.

13. junija 1971 je *New York Timesu* na naslovnici objavil: »Arhivi Vietnama: Pentagonova študija spremlja tri desetletja vse večje angažiranosti Združenih držav«. Kar šest strani je bilo posvečenih tajnim dokumentom. Ameriška vlada je na objavo odreagirala s poskusom cenzure – obnašala se torej kot tipična hierarhična organizacija, ki kakršnokoli nasprotovanje svojemu delovanju označuje kot spodkopavanje avtoritete. A *New York Times* je kljub neposredni grožnji na temelju Zakona o vohunstvu iz leta 1917 nadaljeval objavo dokumentov, do trenutka, ko je ministrstvo za pravosodje pridobilo začasni odlok o ustavitvi tiska na podlagi obtožbe izdajanja vojnih skrivnosti in veleizdaje. To je bil prvi takšen primer v zgodovini ameriškega tiska. Cenzura je razburila opozicijo v Kongresu do te mere, da je od vlade zahtevala takojšnjo odobritev dostopa do Pentagonskih papirjev (Rudenstine 1996).

16. junija so na enem od lokalnih newyorških radijskih postaj kot vir identificirali Daniela Ellsberga. Preden je spakiral kovčke in pobegnil, je eno kopijo izvoda dostavil *Washington*

Postu. Zgodba o poskusu prepovedi se je ponovila, toda Vrhovno sodišče je 30. junija s šestimi glasovi proti tremi dokončno odobrilo objavo obema medijema – *New York Timesu* in *Washington Postu* – ker ni želelo ustvariti precedensa, po katerim bi vlada lahko vnaprej cenzurirala vsebino medijev. »Tisk mora biti v službi tistih, ki jim vladajo, in ne tistim, ki vladajo,« je razsodbo komentiral sodnik Hugo Black, nekdanji demokratični senator iz Alabame (Black v Hartmann 2014, 44). Ta poteza pa ne vključuje kasnejšega sodnega pregona, zato zmaga Prvega amandmaja, ki govori o svobodi govora, ni neoporečna. Oblasti so že naslednji dan izdale nalog za aretacijo Daniela Ellsberga, toda preden se je predal, je Pentagonске papirje poslal še 17 medijem. Skupni medijski napad je pravzaprav preprečil oblastem, da bi razširile odgovornost za izdajo državnih skrivnosti dlje od oseb, ki imajo služben dostop do njih (Rudenstine 1996).

V naslednjem letu in pol so Ellsberga čakali težki poskusi diskreditacije, od katerih je bil najodmevnejši vdor v pisarno njegovega psihoterapevta. Organizacija, ki jo je žvižgač napadel, je torej v tem primeru uporabila vse razpoložljive metode, s katerimi je poskušala spodkopati kredibilnost žvižgačevih izjav, med drugim tudi zasaditi dvom v njegovo mentalno zdravje. Zaupne informacije iz njegove zdravstvene kartoteke bi lahko uporabila kot sredstvo izsiljevanja. Toda Ellsberg je ostal uporen in metodičen – takšen se je kasneje izkazal tudi Edward Snowden. Med čakanjem na sojenje si je vse zapisoval in vzdrževal reden stik z mediji. Medtem je državno tožilstvo razširilo obtožnico na petnajst glavnih točk – Ellsbergu je s tem grozilo kar 115 let zapora.

Sojenje proti Ellsbergu in Russoju se je začelo šele januarja 1973. V tem času je policija našla in aretirala pet oseb, ki so vdrle na sedež demokratične stranke v stavbi Watergate – poskusu kraje sprva nihče ni dajal velike pozornosti, toda mlada novinarka *Washington Posta* s pomočjo anonimnega informatorja, imenovanega »Globoko grlo«, sta zgodbo raziskala vse do vrha Bele hiše. Kot se je kasneje izkazalo, sta bili zgodbi Ellsberga in Globokega grla zelo povezani (Woodward in Bernstein 1979).

Epilog afere Pentagonски papirji je bil za žvižgača Daniela Ellsberga s pravnega vidika presenetljivo ugoden in nenaden. Sodnik je pet mesecev po začetku prekinil sojenje zaradi pomanjkljivih in nezakonito pridobljenih dokazov proti obtožencema. Vodja predsednikovega kabineta Bob Haldeman in predsednikov svetovalec John Ehrlichman sta

bila obsojena na 18 mesecev zapora, zaporno kazen za vlom v pisarno Ellsbergovega psihoterapevta in vlom na sedež demokratske stranke sta dobila tudi nekdanji agent FBI-ja Gordon Liddy in agent CIE Howard Hunt. A čeprav se je žvižgač zoperstavil eni najvplivnejših institucij v ZDA – ameriški vladi – in pri tem zmagal, je njegova osebna zgodba precej manj bleščeča.

Medijski reflektorji so začeli sčasoma ugašati, oseba, ki so ji pred leti napovedovali bleščečo kariero, nikoli več ni dobila službe. Ellsberg je kot človek, ki ne zna zadržati skrivnosti zase, za vedno izgubil zaupanje ameriške oblasti. Za nekatere junak, za druge izdajalec, je kljub temu zahvaljujoč ženinemu bogastvu nadaljeval lagodno življenje v Kaliforniji s pisanjem in predavanjem na konferencah po ZDA. Skozi leta je aktivno sodeloval v protestih proti nuklearnemu oboroževanju, javno je obsojal vpletanje ZDA v politiko Srednje in Južne Amerike ter ameriško posredovanje v Iraku. V akcijah civilne družbe je bil aretiran več kot tridesetkrat. Leta 2000 je prejel alternativno Nobelovo nagrado, s čimer je po štiridesetih letih zopet dobil status narodnega junaka. Ostrim komentarjem na račun ameriške politike pa se nikoli ni odrekel, leta 2013 je svojo državo oklical za »United Stasi of America«. S tem ko je jasno namigoval na ministrstvo za državno varnost Nemške demokratične republike in njegov cilj »vedeti vse o vsakomur«, je javno podprl mladega žvižgača Edwarda Snowdna, ki je ravno v tem času razkril eno največjih prisluškovalnih afer Ameriške varnostne agencije v zgodovini.

In kakšen je učinek Ellsbergovega žvižgašva? Deviacije ameriške oblasti, ki so bile prvič obširno razkrite z aferami Pentagonški papirji in Watergate, so dokazale, da je tajnost lahko najvišji instrument politične oblasti. *New York Times* je leta 1996 ugotovil, da vsako leto pet milijonov dokumentov dobi žig tajnosti in več kot tri milijone Američanov ima dostop do zaupnih, tajnih ali »top secret« dokumentov, čeprav so vsi dosedanji predsedniki – tako republikanski kot demokratski – obljubljali večjo transparentnost (Hartmann 2014, 49). Pentagonški papirji tako niso razkrivali zgolj tragične posledice vietnamske vojne, temveč predvsem neiskrenost, s katero politika naslavlja državljane. Hannah Arendt (1971) je v eseju »Lying in Politics: reflections on the Pentagon papers« poudarila, da sta Pentagon in Bela hiša s tem, ko sta dobršen del dokumentov, ki bi morali biti na razpolago članom parlamenta, označili za vojno skrivnost, povečali svojo moč in pridobili ves

manevrski prostor za zavajanje in manipuliranje s Kongresom in ameriškim javnim mnenjem. Ellsberg je tako postal pomemben zato, ker je v sedemdesetih let začel bitko, ki so jo prevzele prihodnje generacije – bitko za pravico do informiranosti.

6.2 BRADLEY MANNING

Leta 2011 je na pločniku pred Belo hišo stal sivolasi moški s transparentom Tudi jaz sem bil Bradley Manning. Žvižgač Daniel Ellsberg je natančno štiri desetletja kasneje na tak način izražal protest proti strogemu priporu Bradleyja Manninga, ki je spletni strani WikiLeaks predal »Pentagonske papirje« o vojni v Iraku in Afganistanu. Dve letu kasneje je ob začetku sodnega procesa mlademu vojaku komentiral: »On je moj heroj, s katerim se lahko prvič po 40 letih najbolj poistovetim. Fascinira me, da je to uspel storiti mladenič, star dvaindvajset let. Meni je bilo treba dvajset let več, da dojamem, da je to tisto, kar moram storiti. Ko sem razkril Pentagonske papirje, sem bil star štirideset let.« (Ellsberg v Hartmann 2014, 38)

Le teden kasneje je svojo podporo izrekel tudi mlademu računalniškemu analitikumu Edwardu Snowdnu z besedami, da je sam storil veliko napako, ker je na nesmisel ameriške intervencije v Vietnamu najprej poskušal opozoriti uradne predstavnike na obrambnem ministrstvu in v Kongresu: »V tem času je najbrž umrlo več kot 10.000 Američanov in verjetno več kot milijon Vietnamcev« (NPR 2013, 3. avgust).

Ko je v času Pentagonskih papirjev predsednik Nixon izjavil, da bi »takšne ljudi morali poslati na grmado«, je javnost odreagirala zadržano, saj je moč državne oblasti premo sorazmerno padala z naraščanjem debate o smiselnosti pošiljanja ameriških vojakov v Vietnam. Ellsberg je bil navsezadnje ameriški državljan v času, ko se je ameriška družba še vedno živo spominjala makartizma. Toda po 11. septembru 2001 se je pravica do govora in svobodnega pretoka informacij nenadoma umaknila v ozadje. Nacionalna varnost je postala nova religija, za katero so bili državljanji pripravljani žrtvovati osebne svoboščine. Okoliščine so se za žvižgače popolnoma spremenile.

Ko je aprila 2009 vojaški analitik Bradley Manning v oporišču Hammer sredi iraške puščave pospešeno kopiral diplomatske depeše, je vedel, da bo s tem razburil oblast: »Hillary Clinton in več tisoč diplomatov po vsem svetu bo doživelo srčni infarkt, ko se bodo nekega dne zbudili in odkrili, da je celotna zbirka zaupnih zunanjepolitičnih

dokumentov na voljo javnosti, in to v obliki, da je po njej mogoč iskati« (Manning v Harding in Leigh 2011, 81). Manning se je tako v spletnem klepetu nepremišljeno pohvalil Adrianu Lamu – nekdanjemu hekerju, ki je malo kasneje zapečatil njegovo usodo. Svet je junija 2010 zvedel za identiteto bledoličnega računalniškega strokovnjaka, ki je spletni strani WikiLeaks priskrbel okrog 250.000 tajnih dokumentov diplomatskih depeš in strogo tajnih podatkov iz afganistanske in iraške vojne. Ali bi žvižgač kasneje sam izdal svojo identiteto, če ga ne bi prehitel spletni dopisovalec, ne ve nihče. Toda to dejanje je popolnoma spremenilo usodo žvižgača. Manning, ki je verjel, da je ameriška vojska izgubila osnovno poslanstvo izvoza demokracije v svet, je v zadnjem spletnem klepetu konec maja 2010 napisal: »Vse je poslano WikiLeaksu. Sam Bog ve, kaj se bo sedaj zgodilo (...) upam, da neka svetovna razprava, debate in reforme. Če tega ne bo, je naša vrsta obsojena na propad«

Manning je torej podobno kot Ellsberg verjel, da bo s svojim dejanjem povrnil etične standarde v svoji organizaciji. Manning je priznal Lamu: »Jaz sem tisti, ki sem obelodanil videoposnetek z dne 12. julija 2007, na katerem sta ubita dva Reutersova novinarja« (Manning v Hartmann 2014, 76).

Reakcija organizacije/ameriške vojske na dejanje upora mladega vojaka je bila več kot stroga. Takoj ko je Lamo Manninga naznanil, so vojaka aretirali in iz Iraka odpeljali v vojaški zapor v kuvajtski Afridžan. Nekaj tednov pozneje je bil obtožen »prenašanja tajnih podatkov na svoj osebni računalnik in dodajanja neodobrene programske opreme tajnemu računalniškemu sistemu za razkritje posnetka helikopterskega napada v Iraku leta 2007« ter »komunikacije, prenašanja in posredovanja nacionalnih obrambnih informacij nepooblaščenemu viru in razkrivanja tajnih informacij v zvezi z obrambo države, z možnostjo, da bi te informacije lahko povzročile škodo Združenim državam Amerike« (Harding in Leigh 2011, 81).

Manningova usoda je bila vnaprej zapečaten, sporočilo predsednika Baracka Obame ob aretaciji pa jasna: »Mi smo narod zakona. Mi ne dopuščamo posameznikom, da odločajo o tem, kako funkcionira zakon. On je prekršil zakon« (Obama v Hartmann 2014, 80). Državne oblasti, ki so v Iraku doživljale *deja vu* vietnamske vojne, so tokrat nekompromisno nastopile proti pravici javnosti do informiranosti z argumentom

nacionalne varnosti. Naslednja poteza ameriške oblasti je bila vzeti pogum vsem potencialnim žvižgačem, vsem tistim, ki bi izzvali njeno avtoriteto.

Mladi vojak je po »veleizdaji« končal v strogem priporu v Quanticu. Kljub presumpciji nedolžnosti je bil prisiljen bivati v zelo krutih razmerah: 23 ur na dan je bil v izolaciji vklenjen v verige, in to v celici, ki je merila manj kot dva krat štiri metre; prva dva meseca celo ob stalno prižgani luči noč in dan. Po besedah Manningovega odvetnika Davida Coombsa (v Harding in Leigh 2011, 91) so morali pazniki vsakih pet minut Manninga vprašati, če je v redu: »Vojak Manning mora nekako potrditi. Če ga ponoči ne vidijo dobro, ker ima čez glavo odejo ali je obrnjen k steni, ga zbudijo in se prepričajo, da je z njim vse v redu. Vse obroke prejema v svoji celici. Ne sme imeti blazine ali rjuh. Vendar ima dostop do dveh odej in nedavno je dobil novo vzmetnico z vgrajeno blazino. Prepovedani so tudi vsakršni osebni predmeti.«

Ameriška vojska je strogo obravnavo vojaka komentirala z besedami, da ga vsakih pet minut preverja v njegovo lastno dobro – ker naj bi bil potencialni samomorilec, je bil pod režimom preprečevanja samopoškodb.

Na začetku aprila 2011 je 295 ameriških pravnikov podpisalo dokument, v katerem so izrazili ostro nasprotovanje Mannigovi obravnavi v zaporu, opozorili so na kršenje 5. in 8. amandmaja ustave, ki omogočata oskrbo brez mučenja in pravično kazni pred obsodbo (Ackerman in Benkler, 2011). Pentagon je 20. aprila 2011 Manninga premestil iz Quantica v srednje varovan zapor v zvezno državo Kansas, kjer je dobil celico z oknom, posteljnino in novo vzmetnico, omogočen pa mu je bil tudi stik z drugimi petimi sojetniki (Pilkington, 2011).

In kdo pravzaprav je Bradley Manning? Komaj 160-centimetrskega in 48 kilogramov težkega hekerskega navdušenca so v najstništvu opisovali kot »zelo, zelo bistrega in trmoglavega« z močnim moralnim imperativom in odporom do krivic, ki je tako značilna za žvižgače. Od očeta, ki je pet let preživel v mornarici, je podedoval dve pomembni lastnosti: zanimanje za najnovejšo tehnologijo in vneto domoljubje. Zaradi stroge vzgoje je odrasel v vase zaprtega in zadržanega fanta. Te značajske poteze so se s puberteto in spoznanjem, da je homoseksualec, samo še poglobile.

Manning je svojo vojaško kariero začel leta 2007 v Arizoni. Leta 2008 so ga ob koncu

šolanja premestili v Fort Drum, na sever države New York, kjer je čakal na odhod v Irak. Manning, ki je iskal smisel življenja v vojaški karieri, je kmalu začutil razočaranje. Pritoževal se je, da so ga pogosto ignorirali in izkoriščali za manjša dela, kot je brisanje tal in prinašanje kave. Poleg tega, da se je počutil kot hlapec, ga je pestil še nesrečen kompromis »ne sprašuj, ne govori«, ki ga je leta 1993 uveljavila Clintonova administracija. Ta je homoseksualcem sicer omogočala, da služijo v vojski, a le če svoje spolne usmerjenosti ne razglashajo. Od Manningove aretacije se je veliko razpravljalo o tem, kakšno vlogo je njegova seksualnost igrala v dogodkih, ki so vodili v množično razkritje dokumentov na spletni strani WikiLeaks (ga je skrivanje spolne identitete vodilo v še večjo izolacijo?), toda kritiki v tej debati vidijo zgolj prikrit napad na zanesljivost homoseksualcev v vojski (Leigh in Harding 2011).

Njegova spolna usmerjenost je vendarle morda pomembna v posrednem smislu; Manning je namreč prek svojega nekdanjega partnerja Tylerja Watkinsa prvič stopil v stik s svetom bostonskih hekerjev. Eden od diplomantov bostonske univerze in osebni Manningov prijatelj David House, ki je poleg odvetnika edini lahko obiskoval Manninga v Quanticu, opiše: »Zelo profesionalno razmišlja. Pogovor z njim je kot pijača s starim profesorjem s kolidža. Zelo ga zanima, kaj je v ozadju oblasti, na povsem abstrakten način. Zato se je tako dobro počutil v bostonski hekerski kulturi« (House v Leigh in Harding 2011, 37).

Hekerji verjamejo, da je osnovna človekova pravica svoboden pretok informacij, ker brez njih javnost ne more sprejemati pravih odločitev. To prepričanje je kasneje gotovo igralo pomembno vlogo pri Manningovi odločitvi razkriti velikansko količino državnih skrivnosti.

Manninga so leta 2009 poslali v vojaško oporišče Hammer, 65 kilometrov vzhodno od Bagdada, in kmalu po prihodu je opazil pomanjkljivo zaščito podatkov: od šibkih in prepočasnih strežnikov do slabe fizične varnosti in nepozorne analize signalov. Za opozorilo na napake je najprej uporabil notranji kanal – naslovil je zadolženo osebo, ki skrbi za državno varnost, vendar neuspešno. Dobil je odgovor, da zadeva ni prioriteta. Kot je kasneje priznal, ga je priložnost, da bi videl tajne podatke, zamikala (Harding in Leigh, 2011). Med rutinskim 14-urnim delavnikom, ki ga je večina analitikov preživela ob nalaganju posnetkov filmov in glasbe prek interneta, je Manning prvič začel poglobljeno

brskati po tajnih podatkih – ti so bili zaradi slabega varovanja dostopni tudi tistim z nizkim vojaškim činom, kot je bil sam. V sedmih mesecih bivanja v oporišču Hammer se je zgodilo nekaj, kar je, kot kaže, zanetilo njegovo jezo. Odločitev, da postane žvižgač, je dozorela v času, ko se je vnel prepir glede petnajstih iraških pripornikov, ki jih je iraška policija pridržala med iskanjem »protiiraške literature«. Policija je zavračala sodelovanje z ameriško vojsko v tej zadevi in Manningova naloga je bila, da zadevo razišče. Ko je Manning ugotovil, da gre zgolj za akademsko kritiko ministrskega predsednika Nourija al Malkija na račun korupcije v njegovem kabinetu, se je s poročilom napotil k svojemu vodilnemu, vendar ga ja ta odslovil z besedami, naj utihne in jim raje pomaga prijeti še več iraških pripornikov. To je bila kaplja čez rob. Manning je ugotovil, da postaja del nečesa, proti čemer se je vedno boril (Harding in Leigh 2011).

Manning se je brez uspeha obrnil na notranje kanale prijave, zato je kmalu uporabil zunanjega. Prvič je namreč navezal stike z »norim belolasim Ozijem« Julianom Assangeem – ustanoviteljem spletne strani WikiLeaks, ki je navdušila mladega vojaka, saj je pogumno zagovarjala ideologijo prostega pretoka informacij. Manning je po štirih mesecih pregovarjanja Assangeu poslal depešo iz veleposlaništva v Reykjaviku. Assange je bil namreč v tem času nastanjen v Islandiji. Naslednja depeša je bila objavljena na sami spletni strani WikiLeaks. Čez dva tedna je sledila depeša, ki je še bolj vznemirila Islandijo, saj je vsebovala profile najvišjih poslancev v državi, tako kot jih vidijo ZDA. Zadnji od štirih dokumentov, ki jih je Manning testno poslal Assangeu, je bil objavljen 5. aprila z naslovom »Kolateralni umor« in je prikazoval napad ameriškega helikopterja na neoborožene civiliste v Iraku. Julija 2007 je pod streli ameriške vojske umrlo 12 ljudi, med njimi tudi dva tiskovna predstavnika Reutersa. A to je bil le začetek. Objava afganistanskih vojnih dnevnikov je razkrila obstoj ameriških oddelkov smrti, iraški dnevniki so razkrili mučenje in pobijanje civilistov, objava četrtr milijona diplomatskih depeš pa je povzročila nelagodje v političnih vrhovih številnih držav.

Po objavi »Kolateralnega umora« je Manning v spletnih klepetih priznal, da je zaradi čustvene negotovosti doživel »tri živčne zlome« in »jemal zdravila kot nor« (Harding in Leigh 2011, 76). Manning je bil v nasprotju s predhodnikom Ellsbergom kot žvižgač veliko bolj čustveno nestabilen in impulziven: deloma gre njegove dvome verjetno

pripisati mladosti in neizkušenosti, saj je bil v času izdaje tajnih dokumentov star le nekaj več kot dvajset let; deloma pa tudi statusu. Medtem ko je bil Ellsberg prekaljen diplomat, je bil Manning introvertiran mladenič, ki mu je odhod v Irak predstavljal prvo večjo življenjsko izkušnjo.

Potem ko je Assange zaradi svoje in Manningove varnosti prekinil komunikacijo z njim, je psihično nestabilni Manning našel uteho v ameriškem hekerju Adrianu Lamu. V prvem spletnem klepetu je zapisal: »Če bi imel štirinajst ur na dan, sedem dni v tednu že več kot osem mesecev popoln dostop do zaupnih mrež, kaj bi naredil?« (Manning v Harding in Leigh 2011, 80).

Skozi nadaljnji pogovor je bilo razbrati, da si Manning zgolj želi, da bi svet videl resnico. Mislil je, da bi z izdajo dokumentov spremenil svet in njegovo miselnost: »Ne verjamem več v dobre in slabe ljudi – vidim samo množico držav, ki delujejo za svoje interese, z različnimi etičnimi in moralnimi standardi seveda, a vseeno za svoje interese. Hočem reči, v nekaterih pogledih smo boljši: smo veliko bolj pretanjeni, uporabljamo veliko več besed in pravnih tehnik, da je vse po črki zakona. Še vedno bolje kot na primer izginotja sredi noči, vendar zgolj zato, ker je nekaj bolj pretanjeno, še ne pomeni, da je tudi prav« (Manning v Harding in Leigh 2011, 87).

V pogovorih z Lamom je Manning priznal, da je prenos podatkov vsakodnevni pojav in da je veliko vojakov prenašalo podatke na prenosnih ključih USB ali zgoščenkah vsem na oči. Na koncu je še povedal, da ni vohun, ker ti ne dajo podatkov v javnost, da bi jih ljudje videli, ampak jih zadržijo zase oziroma za ljudi, za katere delajo. Po njegovih besedah bi lahko podatke prodal Rusiji ali Kitajski in z njimi veliko zaslužil, a se za to ni odločil, saj morajo biti informacije proste in dostopne ljudem (Harding in Leigh, 2011).

Manning je torej kazal jasne nesebične, moralne nadzore in je verjel, da bo s svojim dejanjem te moralne nadzore zopet vzpostavil.

Adrian Lamo je Bradleyja Manninga kmalu po prvem pogovoru izdal ameriški vojski. Dejal je, da je zgolj izpolnjeval svojo državljansko dolžnost in da tega ne bi storil, če se Manning ne bi igral z življenji ameriških vojakov. Prav tako se ni strinjal s tem, da Manning po njegovem »razmetava« tajne dokumente po svetu.

Tri leta po aretaciji v Iraku je Bradley Manning prvič stopil v sodno dvorano v oporišču Fort Meade v Washingtonu – bremenilo ga je 22 točk obtožnice, najhujša med njimi pomoč sovražniku. 30. avgusta 2013 je sodnica Denise Lind razrešila obtožbe pomoči sovražniku, toda razglasila ga je za krivega po vseh drugih točkah obtožnice, med katerimi je bila tudi izdaja po Zakonu o vohunstvu iz leta 1917. Epilog zgodbe je bila obsodba Manninga na 35 let zapora – to je bilo za mnoge milejša varianta od zahteve po smrtni kazni, ki jo je želelo tožilstvo. Julian Assange je šel celo tako daleč, da je rzsodbo pred televizijskimi kamerami poimenoval kot zelo pomembno taktično zmago (Hartmann 2014, 91). Toda nekdanji žvižgač Daniel Ellsberg je Manningovo strogo obsodbo poimenoval kot smrtni udarec za Prvi amandma (Hartmann 2014, 92).

Zadnje pismo, ki ga je vojak Bradley Manning napisal, je bila prošnja pomilostitve predsedniku države Baracku Obami, v katerem je zaključil: »Če boste odbili mojo prošnjo za pomilostitev, bom zdržal svojo kazen v vedenju, da včasih moramo drago plačati, da bi živeli v svobodnem društvu« (Manning v Hartmann 2014, 92).

Manningova izjava žrtvovanja osebne svobode za višje dobro je podobna Ellsbergovim načelom, pa tudi Snowdownim, kot bo pokazala kasneje. Po tem pismu je Bradley Manning sporočil medijem: »Od zdaj naprej sem v novi fazi življenja, želim, da vsi vedo: jaz sem Chelsea Manning, jaz sem ženska« (Guardian 2013).

Zgodba Chelsea Manning je veliko bolj tragična kot Ellsbergova. Chelsea Manning je bila obsojena za zločine proti državi in kaznovana veliko strožje kot vojaki, ki so na posnetkih mučili zapornike v Abu Grajbu. Kljub velikim razkritjem ameriške vojaške invazije se v ameriškem sistemu ni spremenilo nič bistvenega na podlagi razkritja tajnih dokumentov. Do sedaj nobena vodilna oseba ni odgovarjala za zločine, ki jih je storila ameriška vojska v Iraku. Marinec Frank Wuterich, ki je vodil enoto vojakov, ki so 19. novembra 2005 v dveh hišah v iraškem mestu Haditha umorili 24 civilistov, je bil na ameriškem vojaškem sodišču obsojen zgolj na 90 dni zapora. A tudi te smešno kratke dobe za zapahi Wuterichu mu ni bilo bo treba prestati zaradi proceduralnih razlogov. Niti en vojak ni bi obsojen za uboj petih iraških otrok, štirih žena in dveh moških v vasi Išaki pri Bagdadu, čeprav je v diplomatski korespondenci, ki jo je poslala Chelsea Manning, uslužbenec Združenih narodov navedel, da so jih ameriški vojaki »vse eliminirali«. Vojska se je oprala

odgovornosti s tem, da je trdila, da se je držala vojnih pravil in pravil postopnega večanja uporabe sile pri odstranjevanju nevarnosti. Ravno tako program skrivnih zaporov, ki jih je vodila Ameriška obveščevalna služba v petdesetih državah, nikoli ni postal predmet sodnega pregona, čeprav ameriška administracija še vedno pritiska na države, kot sta Italija in Nemčija, da odstopijo od sojenja ameriškim agentom, obtoženim ugrabitve na njihovih teritorijih. Da se ni zgodilo nič in da nismo kar čez noč doživeli vsesplošne družbene razprave o nesmiselnosti vojne, je bila v prvi vrsti verjetno kriva neverjetna količina podatkov, ki jih je vseboval material WikiLeaksa. Zbirka je bila prevelika in prekompleksna, da bi se lahko razvila množična razprava, je kasneje v svoji knjigi priznal Assangeev sodelavec Daniel Domscheit – Berg (2011). Julian Assange, ki je prvi prejel skrivne dokumente, je sčasoma izgubil nadzor nad njimi, potem ko je ekskluzivne podatke predal največjim svetovnim medijskim hišam *Spiegel*, *Guardian* in *New York Times*.

6.3 EDWARD SNOWDEN

V času zloglasnega sojenja vojaku Bradleyju Manningu je o propadanju ameriške demokracije začel debato še en žvižgač Edward Snowden. Ameriška družba je desetletje po napada na WTC še vedno zavračala resno debato o tem, ali je nemara dala prevelika pooblastila svoji vladi v imenu državne varnosti, saj je patriotski zakon, ki ga je Kongres izglasoval na predlog tedanjega predsednika Georgea Busha mlajšega po terorističnem napadu na New York, tako rekoč suspendiral listino Bill of Rights – enega najpomembnejših pravnih dokumentov, ki zagotavlja osebno svobodo državljanov in omejuje politično moč vlade. Ameriška družba je v strahu, ki ga je izzval prvi konkretni napad na ameriška tla po ustanovitvi, zamižala in sprejela slogan Georgea Busha mlajšega: »Kdor ni z nami, je proti nam.« Toda v tem času je nemški filozof Jurgen Habermas (2003) v knjigi *Philosophy in a Time of Terror* opozoril, da je predsednik Bush do popolnosti izkoristil travmo 11. septembra. Na ta način naj bi si zagotovil politično večino, ne samo zaradi pripravljanja vojne v Iraku, temveč tudi zato, da bi izvršni veji oblasti dal popolno moč in pomagal tajnim službam, da bi se z uvedbo Patriotskega zakona izognile kakršnekoli nadzoru nad svojim delovanjem.

Institucionalizacija izrednih razmer, ki je trajala že več kot desetletje, je privedla do preboja nove generacije žvižgačev. Ti so mlajši od svojih predhodnikov. Manning in Snowden sta postala žvižgača v svojih dvajsetih letih, v nasprotju z Ellsbergom, ki je vstopal v srednja leta. Oba verjameta v vrednote ameriške družbe, ki bi morale zaživeti na širši mednarodni ravni. Tudi Snowden si je tako kot Manning želel boriti v Iraku, zato se je leta 2004 pridružil specialnim enotam. Toda medtem se je situacija spremenila, Snowden ni več stremel k izvažanju demokracije v tujino, temveč k obujanju demokracije doma, v ZDA. »Bil sem prepričan v plemenitost tega, kar počnem, toda potem, ko sem dobil dostop do informacij, kakršne so, preden jih mediji obdelajo, sem ugotovil, kaj vse počnemo proti lastni svobodi in svobodi drugih« (Snowden v Hartmann 2014, 97, 98).

Zaradi svojega daru za informatiko je Snowden leta 2006 dobil službo vzdrževalca računalniške mreže CIE – v varnostnem sektorju v Marylandu, kamor agenti NSA-ja prihajajo na izpopolnjevanje znanja tujih jezikov. Leta 2007 ga je agencija premestila na ameriško veleposlaništvo v Švici, kjer je prvič začel odkrivati temno plat ameriške obveščevalne službe: tajna služba je veleposlaništvo izrabljala kot bazo za vohunjenje za ameriški utajevalci davkov, prisluškovanje telefonom diplomatov, pregledovanje elektronske pošte, izsiljevanje in podobno. Snowdena je presenetila predvsem ogromna baza podatkov, ki jih generirajo prisluškovanja agencije NSA, ki je delala pod okriljem CIE. Mediji so pred tem že večkrat poskušali najti dokaze o množičnem prisluškovanju državljanom, vendar neuspešno. Trije agenti NSA-ja Thomas Drake, William Binney in Russel Trice so že leta 2001 Odbor za obveščevalne aktivnosti ameriškega Kongresa opozorili na invazivne metode obveščevalne službe, toda Bushev kabinet je to demantiral, vedoč, da odbor nima dostopa do »top secret« dokumentov agencije NSA. Dva od treh agentov, ki so se obrnili na medije, so sodno pregantjali zaradi vohunstva, toda kasneje so bile obtožbe ovržene. Thomas Drake se je kljub temu moral na sodišču boriti šest let, kar ga je stalo milijon dolarjev.

Ko je bil Ženevi, je Snowden prvič začel razmišljati o tem, da bi ukradel dokumente, s katerimi bi dokazal, da NSA prikriva resnico Kongresu. Prav tako je želel dokazati, da ameriška vlada pod krinko patriotskega zakona in FISE (Foreign Intelligence Surveillance Act) ruši ustavo, ki ščiti zasebnost državljanov. Ko je Barack Obama konec leta 2008 zmagal na predsedniških volitvah, je to Snowdnu vrnilo upanje. Profesor ustavnega prava

je namreč v kampanji obljubil, da bo uvedel red v kaotične razmere, ki jih je ustvaril njegov predhodnik George W. Bush mlajši: od zapiranja Guantanamo, ureditve antiterorističnega zakona do povečanja pravne zaščite za žvižgače (Harding 2014).

Snowden je drugače od Ellsberga in Manninga, ki sta se najprej obrnila na notranje člane organizacije, takoj začel načrtovati, da se bo obrnil na zunanji kanal. Mladi računalniški analitik je pod vtisom hrabre poteze žvižgača Bradleyja Manninga leta 2009 zaprosil za delovno mesto v NSA-ju – organizaciji, za katero širša javnost dolgo ni vedela, da obstaja, ker velja za eno najtajnejših agencij od sedemnajstih, kolikor jih obstaja v ameriškem obveščevalnem sistemu. Agencija je leta 1952 s tajno odredbo ustanovil takratni predsednik Harry Truman. Njena zgodovina je povezana z dvema največjima travmama v zgodovini ZDA: z napadom na Pearl Harbor 7. decembra 1941 in z napadom na Svetovni trgovinski center 11. septembra 2011. Prvi dogodek je upravičil ustanovitev agencije, drugi pa je povečal njena pooblastila oziroma proračun. NSA je odvisen od Pentagona, nahaja pa se v samem središču ameriškega sistema prisluškovanja in dekrptiranja. V resnici je zmožen slediti telefonskim in digitalnim komunikacijam po vsem svetu, podatke analizirati, shranjevati in jih posredovati drugim sektorjem ameriške obveščevalne službe. Samo proračun za električno energijo NSA-ja na letni ravni stane 21 milijonov dolarjev, kar ga uvršča na drugo mesto največjega potrošnika energije Zvezne države Maryland. Ko se je leta 2000 direktor NSA-ja Michael Hayden (v Hartmann 2014, 101) pohvalil, da je agencija sposobna v treh urah podatkovno obdelati toliko strani, kolikor jih je v največji knjižnici na svetu – Kongresni knjižnici v Washingtonu, se je v družbi že začela prebujati zavest o kršenju osebnih pravic zaradi množičnega nadzora. Toda pobude so zamrle kmalu po terorističnem napadu leta 2001. Čeprav v Kongresu NSA-jevega programa iz leta 2002 z imenom »Total Information Awareness« niso izglasovali, je bil ta že naslednje leto sprejet s higienskimi popravki v naslovu – »Terrorist Information Awareness«.

Edward Snowden je postal pozoren prav na to vrsto programa, najprej v Ženevi in kasneje znotraj samega NSA-ja. Ko se je v javnosti razplamtela afera Bradleyja Manninga, se je nadzor nad uhajanjem podatkov po ukazu Bele hiše močno povečal. Spomladi 2012 je Snowden, ki je v tistem času deloval v NSA-jevi podružnici Dell na Japonskem, dosegel, da ga premestijo v pisarno na Havajih. Novinar Glenn Greenwald je potrdil, da sta »na

Snowden močno vplivala Bradley Manning, ki ga je občudoval, pa tudi Daniel Ellsberg« (Guardian 2003).

Snowden in Manning sta pravzaprav podobna v mnogih stvareh. Rojena sta v osemdesetih letih prejšnjega stoletja, po koncu hladne vojne, ko so ZDA dokončno premagale politično in gospodarsko utrujeno Sovjetsko zvezo. Železna zavesa se je v tem času dokončno zrušila, ZDA pa so postale bolj kot kdajkoli vzor drugim narodom v težnji po demokraciji. Oba mlada računalniška analitika sta verjela v ameriške vrednote. Internetna revolucija s svojo svobodno platformo izražanja je dodatno utrdila njuno zavest o univerzalnih človekovih pravicah: pravica do govora, gibanja in obveščanja.

Žvižgači so se vedno pojavili v času moralnega preloma družbe: tako kot se je Daniel Ellsberg pojavil v času, ko je ameriška družba podvomila v smiselnost vietnamske vojne, tako se je Bradley Manning pojavil v času, ko je dober del Američanov podvomil v smiselnost protiterorističnega boja v Iraku in Afganistanu. Ko je George W. Bush boj proti terorizmu označil za »boj dobrega proti zlu«, je hkrati postavil celotno ameriško zunanjo politiko v moralni okvir presojanja svojih državljanov. Moralni položaj »žrtvovati osebno dobro za višje dobro« – torej žrtvovati svobodo posameznika za varnost družbe – je ameriškim državljanom postal nejasen, ko so vzporedno z njim svet obšli prvi posnetki napak ameriške vojske na terenu, ubojev civilistov, mučenje zapornikov v Abu Grajbu in Guantanamo. Žvižgača Snowden in Manning sta se tako kot Daniel Ellsberg v imenu družbe postavila na položaj čuvajev osnovnih vrednot in sta znova pozvala oblasti k upoštevanju moralnega imperativa: ZDA morajo v njunih očeh ostati – ali zopet postati – sila dobrega. In tako kot sta nekoč Marku Feltu pomagala novinarja Bob Woodward in Carl Bernstein, so tudi tokrat svojo vlogo odigrali mediji – kot kanali in interpretatorji žvižgačevih obtožb oblasti. Če so bili nekoč žvižgači stari od 40 do 60 let in na vrhuncu kariere, so danes stari dvajset let, njihova kariera pa se je šele začela. Toda z enakim osebnim prepričanjem obsojajo iste moralne probleme, ki jih postavlja paradigma vojne dobrega proti zlu – danes terorističnega, nekoč komunističnega. In če se je nekoč država odločila priznati žvižgačem in rešiti »moralni problem« s tem, da je oblast pozvala k odgovornosti, je danes resnica očitno tako škandalozna, da je lažje preganjati žvižgače, kot pa nasloviti moralni problem, v katerem se je znašla (Hartmann 2014).

Bradley Manning je postopal hitro in spontano, v zanosu strasti, toda Snowden je svoje dejanje načrtoval do potankosti. Imel je dve leti in pol, da analizira napake svojega predhodnika, preuči reakcije ameriške vlade in medijev, imel je priložnost izbrati ustrezne medijske kanale za razkritje informacij in pripraviti načrt bega po svojem razkritju. Za razkritje svojih informacij je izbral novinarja Glenna Greenwalda. Opazil ga je pred nekaj leti in redno spremljal njegove objave na spletni strani *Salon* po izbruhu afere WikiLeaks. Newyorški odvetnik, ki je do leta 2005 živel v brazilski prestolnici Rio de Janeiro, je bil velik kritik sistemov nadzora NSA-ja, leta 2006 pa je napisal uspešnico *How Would a Patriot Act?*, v kateri ostro napada patriotski zakon. Avgusta 2012 je postal redni sodelavec *Guardiana*, enega najneodvisnejših britanskih časopisov, ki je ravno odprl svojo podružnico v New Yorku. Za Snowdna je imel Greenwald idealen profil in prednost, ker je prebival zunaj ozemlja ZDA.

Skrivnostni pošiljatelj je novinarja kontaktiral s preprostimi besedami, da ima nekaj, kar bi ga utegnilo zanimati, in ga prosil, naj namesti programsko opremo za šifriranje, PGP. Čeprav mu je Snowden celo poslal videoposnetek, s katerimi ga je poskušal naučiti uporabljati kriptirana sporočila, Greenwald ni reagiral. Kasneje je samokritično priznal: »Verjetno si je mislil, naprtil sem si to prekleto ogromno tveganje, da zavržem svoje življenje, da me ubijejo, da izvedem največjo krajo varnostnih dokumentov v zgodovini, njemu [Greenwaldu] pa se ne ljubi namestiti niti šifriranega programa« (Greenwald v Harding 2014, 63).

Obveščevalni analitik je imel nato več sreče z novinarko in aktivistko Lauro Poitras, s katero je prvič stopil v kontakt januarja 2013. Avtorica dokumentarnega filma *My Country, My Country* se je zaradi ostre kritike ameriške politike do Iraka znašla na črnem seznamu. Pri vsakem prehodu meje so jo zasliševali, preiskovali in tudi aretirali (Wikipedia 2015). Ameriška režiserka je v tem času posnela kratkometražni film o NSA-ju, bila je članica podporne skupine Bradleyja Manninga, skupaj z Greenwaldom pa je predsedovala Skladu za svobodo tiska (Freedom of The Press Foundation), ki ga je ustanovil Daniel Ellsberg.

Snowden v tem času iz Della odšel na novo delovno mesto v Booz Allen Hamilton, kjer je na svoj USB ključ prvič prekopiral priročnik, namenjen operaterjem NSA-ja, v katerem je s pomočjo diagramov podrobno pojasnjeno, kako funkcionira sistem, s katerim ameriška obveščevalna služba prisluškuje milijonom posameznikom na svetu. Ta priročnik je bil

zelo pomemben zato, da so mediji kasneje razumeli in pojasnili ogromne razsežnosti tega sistema za nadziranje in evidentiranje. V nasprotju z Bradleyjem Manningom Snowden ni pustil nikakršnih sledi na mreži, niti v smislu prevzemanja podatkov niti v smislu zgodovine svojega iskanja (Hartmann 2014).

Snowden je tajne dokumente NSA-ja Poitrasovi predal aprila 2013 z namenom, da začne pogajanja z novinarji. Ta mu je sicer predlagala, da se obrne na *New York Times*, ki je že sodeloval z Julianom Assangeem pri objavi dokumentov WikiLeaksa, toda Snowden je temu nasprotoval, ker ni imel zaupanja v časopis, ki je v preteklosti že klonil pod pritiski ameriške vlade. Poitrasova mu je nato predlagala *Washington Post*. S tem se je Snowden strinjal – konec koncev je bil to časopis, ki v javnost prvič lansiral ime Globokega grla in odnesel Pulitzerjevo nagrado za razkritje afere Watergate. Toda Snowden si je v svojem timu še vedno želel Glenna Greenwalda. V naslednjih tednih se je Snowden paralelno dopisoval z Greenwaldom in Gellmanom, Laura Poitras pa je bedela nad varnostjo operacije. Snowden je maja Gellmanu pod psevdonimom Verax poslal prezentacijo v Powerpointu z 41 slikami o nadzornem programu PRISM – slednjega je leta 2007 lansiral NSA, da bi nadziral komunikacije, ki prihajajo ali odhajajo v tujino. Pomembno je predvsem to, da potekajo prek serverjev devetih najpomembnejših spletnih podjetij: Microsoft, Yahoo, Google, Apple, Paltalk, AOL, Skype, Youtube in Facebook. Ameriška vlada se je pri zahtevi za prevzem informacij spletnih podjetij sklicevala na zakone o izrednem stanju. Naloge za predajo spletnih podatkov je izdalo tajno sodišče, ki služi samo obveščevalnim agencijam. Devet spletnih podjetij je imelo tako zvezane roke pri tem, da bi lahko o posegih v zasebnost opozorili svoje uporabnike. *Washington Post* je začel dvomiti o tem, ali bi objavil podatke zaradi morebitnega sodnega pregona na podlagi izdajanja državnih skrivnosti, toda ko je Gellman vprašal Snowdna, ali se zaveda tveganja, da bo z razkritjem podatkov pomagal državnim sovražnikom, je Snowden (v Hartmann 2014, 108) odgovoril: »Mogoče sem naiven (...), toda vse večje možnosti nadziranja so tako veliko tveganje za demokracijo, da sem pripravljen tvegati svoje življenje in življenje svoje družine.«

Julija 2013 se je Snowden v Hongkongu prvič sestal z Greenwaldom in Poitrasovo, novinarjema se je pridruži še nekdanji urednik washingtonske podružnice *Guardiana* Ewen MacAskill. Prvi pogled na Snowdna je bil osupljiv, se spominja Greenwald (v Hartmann

2014, 109): »Bil sem prepričan, da gre za nekoga na dokaj visokem položaju, blizu upokojitve, nekoga, ki nima kaj izgubiti in čigar odločitev je dolgo zorela, nekdo, ki dobro ve, da se mu bo spremenilo, mogoče uničilo življenje.«

Zunanji videz mladega naivnega fanta je novinarje presenetil tako kot pred tem Manningov, toda Snowden je v prihodnjih dneh reagiral zelo metodično in natančno.

V hotelu Mira je žvižgač trem novinarjem na skrivaj predal 58.000 dokumentov. Naslednjih 11 dni so vsi ostali zaprti v sobi, kjer je Snowden odgovarjal na vprašanja novinarjev in komentiral dokumente. Žvižgač je pri tem zelo natančno odmeril, katere dokumente lahko predstavijo javnosti, saj noben iz kupa, ki jih je predal, ni predstavljal grožnje nacionalni varnosti. Snowden v nasprotju z Julianom Assangeem ni verjel, da gomila podatkov, ki jih neobdelane lansirajo v družbo, lahko doseže zelen učinek, zato je novinarjem korak po korak pomagal k razrešitvi uganke: sprva z razvpitimi diagrami, potem z natančno razvrstitvijo dokumentov. Prav Snowdnova pedantnost je bila tista, ki jim je kasneje pripomogla, da so lahko zavrnilo demantiranje najvišjih organov oblasti. Do tedaj nobena od parlamentarnih preiskovalnih komisij, ki so v Evropi preučevale mrežo Echelon, predhodnico PRISM-a, namreč ni uspela razmotati klopčiča in Snowden ni želel pustiti prostora niti za demantiranje niti za ugibanja. Vedel je, da zgolj dejstva lahko pripeljejo do resne razprave. Svoj motiv za razkritje dokumentov je komentiral z besedami, da ne želi menjati družbe, temveč ji dati možnost, da se sama odloči (Hartmann 2014, 111).

Snowden je tako želel naznaniti vladi, da sojenje Bradleyju Manningu ne bo preprečilo uhajanja informacij. V *Guardianu* je 5. julija, dva dneva po začetku sojenja vojaku Manningu, izšel članek o kraji telefonskih podatkov milijonu uporabnikov operaterja Verizon. V naslednjih dneh so naslovnice britanskega časopisa polnili članki Greenwalda in MacAskilla o sodelovanju spletnih korporacij z NSA-jem. *Guardianu* sta se pridružila tudi *Washington Post* in *Spiegel* s prvimi članki Laure Poitras. Ameriški vrh in spletne korporacije so obtožbe brž zanikali, toda novinarji, zaprti v hotelski sobi na drugem koncu sveta, so mirno nadaljevali delo, ker so se zavedali, da je to del scenarija, ki ga je treba speljati do konca.

Kritiki so kasneje obtožili Snowdna narcisizma in trdili, da je skrivnosti NSA-ja izlil iz želje po pozornosti, a MacAskill si je ustvaril drugačen vtis, vtis posameznika, ki mu je veliko udobneje pred svojim računalnikom kot pa v soju žarometov. Če je Julian Assange v času afere WikiLeaks samozavestno nastopal pred mediji, je MacAskill Snowdna opisal kot spodobnega, vljudnega, nagonsko prijaznega in plahega mladeniča. Ko ga je MacAskill fotografiral, je bilo Snowdnu vidno nerodno. Pravzaprav je bil najsrečnejši, ko je govoril o tehničnih podrobnostih nadzora: »V njem je nekaj piflarskega. Ob računalnikih se dobro počuti. To je njegov svet« (MacAskill v Harding 2014, 99).

V hotelski sobi je Snowden mirno spremljal televizijske razprave, tudi ko so ga razglasili za najbolj iskano osebo na svetu. Greenwald (v Hartmann 2014: 113) se spominja: »Bil je pomirjen sam s seboj in z odločitvijo, ki jo je naredil, ker je vedel, da je to tako pomembno.«

Snowden je svojo identiteto dokončno razkril 9. julija 2013. V dokumentarnem filmu Laure Poiras *Citizenfour* je dejal, da nikoli ni nameraval prikrivati svoje identitete, ker ni zgrešil nič napačnega. »Vem, da mediji radi personalizirajo politične razprave in vem, da me bo vlada demonizirala, da me bo poskušala uničiti. Ne želim, da bi razpravljali o meni, temveč o tem, kaj počne vlada Združenih držav Amerike.«

Javnost se je kmalu začela odzivati. Od julija 1913 je dvajset združenj z ameriško Zvezo za državljanske svoboščine (ACLU) na čelu vložilo celo serijo tožb proti NSA-ju zaradi kršenja ustavnih pravic državljanov. Sodišča so nekaj časa poskušala pridobiti čas z uradnim razlogom, da tožniki ne morejo pridobiti dokazov, da so jim konkretno prisluškovali, toda dva tožilca, zadolžena za primer Verizon, sta le uspela odpreti svoje primere. Na mednarodni dan človekovih pravic, 10. decembra 2013, je pet dobitnikov Nobelove nagrade za književnost in več kot petsto pisateljev iz več kot osemdesetih držav obsodilo množično prisluškovanje, ki uničuje demokracijo (Hartmann 2014, 116). Konec marca naslednje leto je Odbor za človekove pravice Združenih narodov apeliral na Združene narode, da reformirajo program nadzora, ki ga izvaja NSA. Ko je namreč deset mesecev po izbruhu afere predsednik Barack Obama predlagal prve reforme nadzora obveščevalnih agencij, je bilo to daleč od zmage Edwarda Snowdna, saj reforma ni ustavila generalnega nadzora vseh državljanov, niti zbiranja metapodatkov o strankah ameriških telefonskih operaterjev, za katere menijo, da so »ključni«. Reforma je zgolj vzpostavila

boljši okvir za pregledovanje metapodatkov, kar zadeva prisluškovanja tujcev, pa nadzor ostaja nespremenjen.

Edwarda Snowdena je na njegov trideseti rojstni dan ameriško pravosodje obtožilo vohunstva, kraje in nezakonite uporabe vladnih sredstev. Dva dni kasneje je Snowden zapusti Hongkong in odletel v Moskvo, z namenom, da se naslednji dan vkrca na letalo za Havano in zaprosi za azil eno od južnoameriških držav. Toda ZDA so mu uničile potni list. Snowden je brez potnega lista več kot en mesec obstal v mednarodni coni moskovskega letališča Šeremetjevo, konec julija mu je Rusija podelila začasni azil. Snowden tako pravzaprav ni imel druge izbire kot zbežati iz lastne države. Če je Ellsberg v času afere Pentagonških papirjev brez ovir komuniciral z mediji, celo predaval na konferencah, praksa kaže, da je to danes v ZDA tako rekoč nemogoče. Danes dejanja, ki so prisilila Nixona k odstopu, veljajo za zakonita, ne samo vohunjenje brez predhodne odobritve, temveč tudi popolna onesposobitev oseb, ki bi utegnile ogroziti varnost države. Če bi se Snowden predal oblastem, bi ga verjetno čakala podobna izolacija kot Bradleyja Manninga.

In takšen je bil žvižgačev epilog. Ker so zahodne demokratične države odbile Snowdnovo prošnjo za azil, se je moral sprijazniti s podporo države, ki velja za starega sovražnika ZDA, Rusijo, ki ironično predstavlja vse tisto, proti čemer se Snowden bori: državo z demokratičnim deficitom, obtoženo kršenja človekovih pravic, političnega nadzora nad državljanji in mediji. Zaradi obtožb v ZDA sta v tujini ostala tudi Laura Poitras in Glenn Greenwald, prva v Belinu in drugi v Riu. *Guardian* in *Washington Post* sta nadaljevala serijo člankov o množičnem nadzoru državljanov, toda če so obveščevalne agencije zbirale podatke o posameznikih po svetu, tega niso počele s pomočjo programa PRISM. V dobi brezžičnega interneta, pametnih telefonov, Bluetootha in brezstičnega komuniciranja je kar težko verjeti, da večina svetovnega spletnega prometa še vedno poteka po kablji na dnu oceanov. V knjigi *Omrežje pod morjem* Nicole Starosielski (2015) navaja, da kar 99 odstotkov mednarodnih internetnih komunikacij poteka na takšen način, podmorski telekomunikacijski in internetni kabli pa povezujejo vse svetovne celine z izjemo

Antarktike. Strateški interes prevzeti kontrolo nad 263 kabli, ki povezujejo svet, je za države zato toliko večji.⁸

Obama se je od škandala množičnega nadzora nad državljani distanciral z besedami, da to počnejo tudi druge države; lahek, toda nezadovoljiv izgovor, saj je za nadzor nad kabli nujna povezava med obveščevalnimi službami posameznih držav. Danes petina interkontinentalnih podmorskih kablov poteka po britanskem teritoriju – stara zaveznica ZDA –, kakor tudi skoraj vsa komunikacija med Evropo in ZDA, dvajset kablov gre prek Francije, kakor tudi večina digitalnih podatkov med Evropo in Afriko ter Evropo in Bližnjim vzhodom (Starosielski 2015). Po 11. septembru so evropske države v imenu boja proti terorizmu privolile v izmenjavo podatkov z ZDA. Snowdnovi dokumenti dokazujejo, da so v teh letih zlasti Francija, Nemčija, Švedska in Italija močno okrepile sodelovanje z ZDA tako, da so tako rekoč postale podizvajalke NSA-ja. Evropske države so druga za drugo Snowdnu odbile prošnjo za azil – kljub temu, da je zavezniške države zbolelo, ko so ugotovile, da so bile tudi same na prisluškovalnem seznamu NSA-ja, saj je ta med drugim lovila tudi podatke predstavnikov Evropske unije.

Ko je *Guardian* objavil povezavo med NSA-jem in britansko različico Government Communication Headquarters, je britanska vlada nemudoma ostro odreagirala. Zahtevala je uničenje trdih diskov s Snowdnowimi dokumenti – gesta, ki je po mnenju urednika Alana Rusbridgerja (v Hartmann 2014, 123) kazala na očitno luknjo v poznavanju digitalne dobe, saj so kopije omenjenih diskov obstajale v ZDA in Braziliji. A s tem pritiski na *Guardian* niso pojenjali, 18. avgusta so na londonskem letališču Heathrow aretirali Davida Mirando, Greenwaldovega brazilskega partnerja, in mu zaplenili kopijo Snowdnovih dokumentov, ki bi jih moral predati *Guardianu*, preden se vkrca na letalo za Rio. *Guardian*, ki je ostro kritiziral obnašanje britanske vlade, se je zato povezal z ameriškim *New York Timesom*. Vse dejavnosti britanske obveščevalne službe naj bi v bodoče objavljali ameriški časopis. Ko je *Guardian* padel pod parlamentarno preiskavo, ali so z razkritjem operacij GHCQ

⁸ Internetni strokovnjaki ugotavljajo, da bodo kabli, ki trenutno ležijo na dnu svetovnih oceanov, svetovni splet podpirali še prihodnjih 25 let. Od konca leta 2014 jih je 285, aktivnih je 263. Zasnovani so tako, da jih je s posebnimi procesi povečevanja pretoka mogoče prilagajati zahtevam trga. Te so v zadnjem obdobju namreč eksplodirale in še naraščajo. Po podatkih računalniškega podjetja Cisco bo leta 2018 povprečen uporabnik s spleta prenesel 64-krat toliko podatkov kot leta 2005.

prekršil zakon in ogrozil nacionalno varnost, je trinajst ameriških časopisov – med njimi *New York Times*, *Washington Post* in *New Yorker* – poslalo odprto pismo britanskemu parlamentu, v katerem je izrazilo podporo *Guardianu* in svobodi tiska. Glenn Greenwald je v tem času predal dokumente partnerskim časopisom in zahteval, da ga podpišejo kot novinarskega sodelavca, zato, da bi se zaščitil pred pregonom zaradi posedovanja in izdajanja tajnih dokumentov. Greenwald je konec leta 2013 zapustil *Guardian* in s pomočjo finančnega kapitala (250 milijonov dolarjev) ustanovitelja Ebaya Pierra Omidyara zagnal portal za preiskovanje in zbiranje informacij First Look Media. Leta 2014 je izšel prvi spletni časopis te skupine *The Intercept*, kjer imajo datoteke Edwarda Snowdna posebno mesto. Leta 2015 je spletna stran s t. i. Drone papers opozorila na številne civilne žrtve, ki jih za sabo puščajo brezpilotni letalniki v Afganistanu, Jemnu in Somaliji.

Zaradi nadzora obveščevalnih agencij, ki vohuni tudi na platformami s spletnimi videoigami (te namreč omogočajo komunikaciji med sabo), je od leta 2013 hitro naraslo število kriptiranih sporočil, toda iz Snowdnovih dokumentov se da zaznati, da jih NSA večino že zna dešifrirati. Čeprav je Edward Snowden mednarodno skupnost zaprosil, naj preneha s kazenskim pregonom proti njemu, Washington še vedno vztraja pri njegovi izročitvi. 4. novembra 2013 so v *Washington Postu* objavili članek z naslovom »Azil za Snowdna«:

»Množični nadzor ogroža svobodo mnenja in stališč [...] oseba, ki je nadzorovana, ni več svobodna, društvo, ki se ga nadzira, ni več demokratično,« opominjajo pisci v apelu decembra 2013. Zavest državljanov po svetu se je bolj dvignila kot v sami ameriški družbi, saj Obamova administracija še vedno zanika preveliko invazivnost nadzornega programa NSA-ja. Do zdaj je bil objavljen le en odstotek dokumentov, ki jih je mladi informatik predal tisku.

Ali so torej današnji žvižgači uspešnejši od svojih predhodnikov, ni tako enoznačno – to sem nakazala že v poglavju »Posledice žvižgaštva«. Uspešnost žvižgačev je odvisna od položaja, iz katerega se oceni njihov učinek. Konec leta 2013 je Snowden razglasil svojo zmago. V obširnem intervjuju 24. decembra 2013 v *Washington Postu*, ki ga je vodil novinar Barton Gellman, je izjavil: »Kar se mene tiče, v smislu osebnega zadovoljstva, je misija končana. Jaz sem že zmagal.« Snowdnov cilj je bil torej na glas opozoriti na

nepravilnosti, ki jih je opazil pri svojem delu. Kljub strašnemu zgledu Manningove usode deluje pomirjen s svojo odločitvijo. Toda z drugega zornega kota gledano se je Snowden znašel v slepi ulici, blokiran v Moskvi, kjer ne ve, ali bo lahko kdaj odšel v Brazilijo, kjer je sprva zaprosil za azil, ali se vrnil v svojo domovino brez bojzani pred sodnim pregonom. Washington ne dopušča možnosti pomilostitve. Najslavnejšega žvižgača bi v ZDA čakalo sojenje na podlagi sto let starega zakona o vohunstvu, ki ne dopušča obrambe na podlagi interesa javnosti.

Iz primerov najslavnejših žvižgačev torej sledi sklep, da popularizacija fenomena v resnici do zdaj ni bistveno vplivala na njihove pravice, kot navaja prva teza, saj se je z leti – zlasti v ZDA – kvečjemu zaostril odnos do njih. Mediji, ki so stopili na stran žvižgačev, so najverjetneje še vedno premalo vplivni proti političnim strukturam, ki držijo škarje in platno. Bradley Manning je kljub široki podporni mreži, v katero se je vključil tudi marsikateri hollywoodski zvezdnik z vzklikom »Tudi jaz sem Bradley Manning«, obsojen na strog zapor. Čeprav je Edward Snowden v prvem dnevu, ko je odprl svoj račun na Twitterju, dobil več kot milijon sledilcev, še vedno v Rusiji čaka na epilog zgodbe. Daniel Ellsberg pa se je kljub relativno srečnemu epilogu svoje zgodbe za vedno poslovil od obetavne diplomatske kariere.

7 UČINEK PRIMEROV SNOWDEN IN MANNING NA INFORMACIJSKO DRUŽBO

Popularizacija fenomena žvižgačev ni bistveno vplivala na Snowdnove in Manningove pravice. Nekaj let po obeh aferah je javno mnenje o bledoličnih računalniških »geekih« še vedno razdeljeno. Za nekatere sta Bradley Manning in Edward Snowden nevarna zanesenjaka, ki sta postavila na kocko obstoj svoje domovine, in za druge osamljena, idealistična junaka, ki sta bila pripravljena žrtvovati lastno dobrobit za skupno dobro. Obsodba Manninga na 35 let zapora je vsekakor drastična, še bolj kot izgnanstvo Edwarda Snowdna. Očitno je, da sta z razkrivanjem svojih podatkov oba močno ujezila oblast. A namesto da bi ameriška vlada javnosti pojasnila, zakaj v imenu nacionalne varnosti skriva podatke, je v obeh primerih odreagirala s protiudarcem. Policija je leta 2011 na shodu proti mučenju takrat še priprtega vojaka Manninga aretirala kar 30 ljudi.

Novinarji *Washington Posta* so le nekaj dni po začetku afere NSA vprašali Edwarda Snowdna, če resnično verjame, da bo javno razkritje sistematičnega in množičnega prestrezanja elektronskih komunikacij ameriške varnostne agencije NSA kaj spremenilo. Snowden je zatrdil: »Mislim, da so se stvari že spremenile. Sedaj vsi razumejo, kako resna je situacija – in o tem tudi govorijo. Sami [uporabniki, op. p.] imajo moč, da se odločijo, ali so družbi nadzora pripravljene žrtvovati svojo zasebnost« (Washington Post 2013). Snowden torej vsekakor ni obžaloval svojega dejanja, čeprav so mu nekateri očitali nekoliko naivno izjavo za nekoga, ki zelo natančno pozna sistem PRISM.

Toda kaj je tisto, kar je Manninga in Snowdna dvignilo na kultni položaj v primerjavi z žvižgači, ki vsakodnevno poskušajo opozarjati na krivična dejanja svojih organizacij tako v zdravstvu, okoljevarstvenih panogah kot v finančnih ustanovah? H kultnosti določenih žvižgačev vsekakor pripomorejo njihove zgodbe, ki se berejo kot napeti kriminalni romani. Bolj ko je organizacija pomembna in vplivna, bolj so na očeh tisti, ki se ji upirajo, in zgodbe številnih upornikov so zato navdihnile mnoge hollywoodske režiserje. Danes si zgodbe newyorškega policista Franca Serpica ne moremo predstavljati brez podobe slavnega igralca Al Pacina, upornika proti tobačni industriji Jeffreyja Wiganda ne brez z oskarjem nagrajenega Russella Crowa in mlade tajnice Erin Brokovitch, ki je odigrala ključno vlogo v velikem sodnem procesu proti kalifornijskem energentu Pacific Gas &

Electric, ne brez Julie Roberts. Mediji so tisti, ki iz žvižgačev ustvarjajo junake. Leta 2002 je revija *Time* za osebnost leta razglasila tri ženske: Cyntijo Cooper, Sherron Watkins in Coleen Rowley. Prvi dve sta obelodanili dva največja ameriška škandala tedanjega časa, tretja malomarnost Federalne preiskovalne agencije, ki ni upoštevala informacij, ki so nakazovale napad 11. septembra 2001. Naslednje leto je naslovnico istega časopisa krasila nekdanja uslužbenka vladnega centra za komunikacije (GCHQ) britanske obveščevalne agencije Katherine Gun, ki je razkrila prisluškovalno afero visokim predstavnikom Združenih narodov.

Zgodba Edwarda Snowdna in Bradleyja Manninga sicer še ni končala na hollywoodskem platnu, vloga v z oskarjem nagrajenem dokumentarnem filmu *Citizenfour* je konec koncev odigral Edward Snowden sam. Odgovor na pomožno vprašanje iz diplomske naloge, kaj je tisto, zaradi česar sta postala sinonim sodobnih žvižgačev, težko razberemo iz podrobnega opisa njunih primerov. Oba žvižgača sta sramežljivi, zadržani osebnosti, ki nista želela biti v centru medijske pozornosti. Drugače od slave željnega lastnika spletne strani WikiLeaks Juliana Assangea Snowden in Manning sprva ostajata v ozadju svojih zgodb. »Biti žvižgač ne pomeni to, kar si, temveč to, kar si videl. Žvižgače izberejo okoliščine, vsak je lahko žvižgač. Gre za ljudi, ki opazujejo, razmišljajo in ki sčasoma odreagirajo. Za to je včasih treba ogromno let« (Snowden v Dagens Nyheter, 2015).

Medtem ko je Manning končal pod medijskimi žarometi zaradi neposrečene izdaje svoje identitete v spletni klepetalnici, je Snowden svoje javno razkritje skrbno načrtoval. Medije je uporabil kot orodje za razgaljanje temne plati ameriške obveščevalne dejavnosti. Snowden je drugače od Manninga manj impulzivno izbral zunanji kanal prijave, torej novinarje, ki so prvi ponesli njegovo zgodbo v javnost. Potrpežljivo jim je vodil skozi ogromno količino podatkov. Sebe kot vira ni skrival, hkrati pa nikoli posebej izpostavljajal. »Videti je kot popoln sin ameriškega srednjega razreda,« je Snowdna v enem od intervjujev označil Glenn Greenwald (Delo, 2015). Podoba nekoliko nervoznega mladega belca z očali je tako ironično izstopala v družbi najbolj iskanih v ZDA do te mere, da je bilo skoraj neverjetno, da bi bil lahko nekdo kot Edward Snowden sovražnik št. 1 najmočnejše svetovne velesile. Dve leti in pol po tem, ko je izbruhnila afera NSA, je Edward Snowden postal simbol svobode govora, ikona, obraz brez telesa, ki na svetovnih konferencah prek računalniških linkov nagovarja svoje občinstvo. V intervjuju za švedski časopis Dagens Nyheter 6. novembra 2015 je dejal:

»Nekoč je veljalo, da so tisti ljudje, ki so jih izgnali iz države, izgubili svoje zveze, svojo pomembnost in svoj vpliv v politični debati. Zato je bil izgon od nekdaj tako popularna strategija odgovora na politično disidenstvo – bodisi da govorimo o Sovjetski zvezi, ki je izgnala pisatelje, ki jih ni marala, bodisi da govorimo o ameriških disidentih, ki so prebežali na Kubo. Toda tehnologija je to spremenila. Izgon kot strategija izgublja svojo pomembnost.« Snowden je tako v izgnanstvu izbral novo sredstvo komunikacije za svoj družbeni aktivizem. 29. septembra 2015 je objavil svoj prvi tweet: »Ali me slišite zdaj,« ki je aludirao na znani slogan podjetja Verizon. In mnogi so ga res slišali, saj je Snowden v zelo kratkem času dosegel 1,5 milijona sledilcev.

Sklicevanje na ogrožanje varnosti domovine je vsekakor dobilo slabši priokus v primeru vojaka Bradleyja Manninga. Zgodba »nič kaj tipičnega žvižgača« je dobila svetovne razsežnosti šele, ko je javnost zvedela o kruti obravnavi skoraj mladoletnega žvižgača v vojaškem priporu. A bolj kot sam žvižgač je v osredje stopil problem dvoličnega govora o svobodi – zlasti pravne predpostavke, da nihče ni kriv, dokler se mu ne dokaže, da je kriv. Mladi vojak je bil namreč po mnenju kritikov v devetih mesecih izpostavljen nezakonitim oblikam obravnave, ki je mnoge spominjala na zloglasne posnetke zapornikov v Abu Grajbu. Profesor na newyorški univerzi Mark Kleimen je na svojem blogu z naslovom »Bradley Manning, spoznaj Georgea Orwella« namignil na znamenito knjigo 1984, ko je uporni protagonist izpostavljen fizičnemu in psihičnemu mučenju v imenu re-educacije: »Ameriška vojska [...] ga je podvrgla režimu, izdelanemu, da znori ... To je popolna sramota. Ne bi se smela dogajati v tej državi. Ne morete prezreti tega, gospod predsednik. Tišina daje soglasje.«

Bolj kot Bradley Manning je torej postalo znano to, kar so mu počeli oziroma to, kar je ameriška vlada dovolila, da so mu počeli. Sam Manning nikoli ni bil zares slaven, nekaj starih fotografij, ujetih posnetkov ob prihodu v sodno dvorano ni odtehtalo kultne podobe norega avstralskega Ozija Juliana Assangea, ki so ga nekateri mediji neupravičeno uvrščali med žvižgače, čeprav to nikoli ni bil. Njegova spletna stran je bila zgolj platforma za žvižgače, kot je bil Bradley Manning. Manning pa se je danes s spremembo imena in spola popolnoma skrnil pred očmi javnostmi. Morda se je tako zavestno odrekel kultu mučenika. So kulturni žvižgači zmagovalci ali poraženci družbenega sistema? Deloma oboje. Vsekakor je današnjim žvižgačem v nekaterih pogledih lažje, vendar zaradi tega še niso nujno bolj

uspešni. Ko je se je Daniel Ellsberg leta 1971 odločil postati žvižgač, je moral na skrivaj v stanovanju noč za nočjo kopirati 7000 dokumentov. Edward Snowden in Bradley Manning sta zgolj z nekaj kliki na računalniku prenesla ogromno količino dokumentov. Žvižgači so nekoč imeli omejeno število kopiranih dokumentov ali morda zgolj en izvod, ki so ga zaupali novinarju in s tem izgubili kontrolo nad njimi. Danes lahko s funkcijo kopiranja in prepošiljanja neštetokrat redistribuirajo nove in nove izvode ter jih pošiljajo raznoraznim naslovnikom ali objavijo na spletni strani, ki je na vpogled vsem. Toda zaradi razvoja tehnologije je danes skoraj nemogoče ubežati nadzoru, možnost, da žvižgače zalotijo pri delu, je ironično večja kot nekoč, saj en napačen nezbrisan klik »v zgodovini iskanja« lahko izda identiteto uporabnika. Vladni nadzor nad elektronsko komunikacijo je namreč v času od 11. septembra in pod pretvezo vojne proti terorizmu dobil razsežnosti Big Brotherja; krivdo za to gre najprej iskati v ohlapnih zakonskih določilih, ki vladnim ustanovam omogočajo, da po svoje tolmačijo pooblastila, ki jim jih daje pogosto kritični javnosti nedostopna zakonodaja; nato v izrazito pomanjkljivem sodnem in parlamentarnem nadzoru nad delovanjem tajnih služb in končno v servilnosti zasebnih korporacij po vsem svetu, ki so jim uporabniki spleta odprli vrata do svojih potreb, misli in navad. Toda kot v svoji analizi v časniku *Guardian* ugotavlja pisatelj John Lanchester: če dovoljujemo Googlu in Facebooku zbirati osebne podatke o nas za komercialne namene, to še ne pomeni, da smo dovolili, da do teh podatkov dostopa tudi vlada, kadarkoli jih potrebuje pod pretvezo zaščite državljanov pred bolj ali manj namišljenimi grožnjami. Pravica do komunikacijske zasebnosti je elementarna in univerzalna, odpoved taki pravici pa ne more biti ne implicitna in ne vsesplošna, temveč v najboljšem primeru eksplicitna in individualna (Klampfer 2014).

Na diplomsko vprašanje, ali so današnji žvižgači uspešnejši od svojih predhodnikov, torej ni enoznačnega odgovora.ocene o tem, ali so tajni dokumenti, objavljeni na spletni strani WikiLeaks, resnično kaj dosegli, nihajo od ciničnih »ničesar, česar ne bi že dolgo vedeli« do zelo ostrih »najgloblje, najbolj varovane skrivnosti o nedemokratičnem delovanju državnih oblasti«. Posredno naj bi ameriške diplomatske depeše vplivale na strmoglavljenje tunizijskega predsednika Zineja al Abidina Ben Alija, ki je vladal celo generacijo. Kmalu po tem je padel tudi režim Moamerja Gadafija v Libiji. Ameriški veleposlanik v Mehiki Carlos Pascual, ki je v eni izmed razkritih depeš podvomil o

iskrenosti mehiških oblasti pri boju s tihotapljenjem drog, je odstopil, da se ne bi skrhalo prijateljstvo med državama. Zaradi neprijetnih razkritij se je celo Indija znašla na meji politične krize.

Ironično so depeše na koncu bistveno manj prizadele ZDA, kot se je sprva zdelo, saj so pridobile nekaj simpatizerjev na Bližnjem vzhodu in zakrpale sloves po zalivski vojni. Za pravo sodbo ameriških tajnih operacij je tako še prezgodaj. Prvič, do sedaj je bil objavljen le majhen del obremenjujočih dokumentov, zato je težko oceniti, koliko za nacionalno varnost škodljivih informacij bi se utegnilo skrivati v neobjavljenih dokumentih. Manjka tudi nepristranska ocena, kaj v imenu državne varnosti sploh smemo oziroma moramo skrivati, zato je nemogoče oceniti, ali je tako stroga obravnava žvižgačev v pravnem smislu res nujna. Strokovnjaki v primeru afere NSA niso enotni niti o tem, ali je brezciljni nadzor na komunikacijami res nezakonit. Videti je, da je še najmanj neznanek v zvezi s Snowdenovimi motivi – vtis je, da ga je k odločitvi, da prelomi obljubo o varovanju zaupnih podatkov, napeljala iskrena skrb za vrednote in načela, utelešena v ameriški ustavi, in skoraj naivna vizija svobode, tj. nadzora in zakonodajnih spon osvobojenega spleta (Klamfter 2014). Strah za osebno svobodo pa se čuti tudi v besedah urednika spletnega portala WikiLeaks Juliana Assangea, ki je slab mesec pred obsodbo vojaka Manninga komentiral: »Vemo najmanj od treh varnostno obveščevalnih novinarjev, da imajo njihovi viri zadržke, da bi spregovorili z njimi. Kot razlog so eksplicitno navedli obravnavo Bradleyja Manninga, zato imajo zadržke, da bi razkrili zlorabo ameriške vlade v nacionalnem varnostnem sektorju. Sodni pregon Manningove škodljivo vpliva na zahodno demokracijo in kvaliteto poročanja medijev« (RT 2013).

A kljub ciničnim opazkam »psi lajajo, karavana gre dalje« se je razprava o svobodi izražanja in pravici do zasebnosti po aferi Snowden le razmahnila. 500 uglednih intelektualcev iz 81 držav sveta je v javnem pismu pozvalo Združene narode k sprejemu nove Deklaracije o človekovih pravicah in svoboščinah v digitalni dobi. Osem ameriških multinacionalk, od Appla, Googlea, Microsofta in Facebooka do Yahooja, LinkedIna, Twitterja in AOL-a, je predsednika Obama in ameriški Kongres pozvalo k nujni spremembi zakonodaje – ki dopušča vsesplošen, neselektiven nadzor svetovnih komunikacij –, da bi na ta način ohranili vse bolj načeto zaupanje javnosti do spletne

komunikacije. Kot ugotavlja Brad Smith iz Microsofta (v Klamfer 2014, 18), enega od podpisnikov pisma: »Ljudje ne bodo uporabljali tehnologije, ki ji ne zaupajo. Vlade so to zaupanje spodkopale in zato je njihova naloga, da ga ponovno vzpostavijo.«

Ena od osrednjih zahtev se tako glasi: vlade naj omejijo komunikacijski nadzor na posamezne, točno določene uporabnike, za katere obstaja utemeljen sum, da kršijo zakone oz. ogrožajo javno varnost, in se odrečejo vsesplošnemu, neselektivnemu zajemanju podatkov o spletni in drugi elektronski komunikaciji.

A dve leti kasneje nismo daleč prišli. Uporabniki smo se sami odpovedali delu zasebnosti, v pravila digitalne ekonomije pa smo prisiljeni privoliti, saj prave alternative ni. Nemogoče je namreč uporabljati informacijska orodja in hkrati v celoti ohraniti koncept zasebnosti. Digitalni začetniki o tem še razpravljajo, danes odraščajoča nova generacija pa se s tem v prihodnosti verjetno ne bo pretirano obremenjevala. Konec leta 2013 je Snowden v svoji alternativni božični poslanici napovedal, da otrok, ki se je rodil danes, ne bo poznal koncepta zasebnosti: »Nikdar ne bodo izvedeli, kako je videti trenutek zasebnosti – misel, ki ni posneta in analizirana.«

Odmevna razkritja pa so vendarle pokazala, da velike zgodbe daleč presegajo nacionalne meje, zato je pogosto treba povezati znanje in izkušnje posameznih držav na področju obravnavane tematike. Novinarske organizacije so se v primeru WikiLeaksa in finančnih »leakov« prvič morale zares povezati in pozabiti na tradicionalni boj za ekskluzivno zgodbo, saj so bili podatki preveč kompleksni za posamične novinarje, redakcije in medijske hiše. Strokovnjaki za skrivno komuniciranje so namreč že pred stoletji ugotovili, da pomembnih podatkov nima smisla skrivati, ampak jih je bolje zmešati z nepregledno količino drugih informacij, propagande in dezinformacij. V dobi navidezne transparentnosti, kjer spletne strani objavljajo ogromne količine težko preverljivih informacij, pa lahko koristne podatke izluščijo samo ekipe najboljših preiskovalnih novinarjev. Tako dokumenti Edwarda Snowdna kot potopljeni papirji ukrajinskega predsednika Janukoviča in davčne skrivnosti luksemburške kneževine bi brez novinarske obdelave ostali samo nepregledna gmota podatkov.

8 SKLEP

Namen diplomske naloge je bil v teoretičnem izhodišču ugotoviti, kako se je razvijal fenomen žvižgačev skozi čas. Za izhodišče sem torej postavila tezi, da obstajajo univerzalne temelje okoliščine, ki so skupne žvižgačem, ne glede na čas, in da se ne glede na razvoj fenomena njihove pravice niso bistveno spremenile. A še preden zaključim, kdo so žvižgači, se moram vprašati, kaj je tisto, zaradi česar so žvižgači pomembni za družbo. Odgovor na slednje lahko poiščem v besedah filozofa Slavoj Žižka:

Ko je bilo razkrito, da je NSA vohunil za državljani, je žvižganje postalo nujno potrebna umetnost. To so naša sredstva za ohranjanje 'javnega razuma' pri življenju. Zdaj, ko ZDA nadaljujejo svoje tajne operacije in širijo obveščevalno mrežo, pri čemer vohunijo celo za lastnimi zavezniki, si lahko vsi predstavljamo protestnike, ki sprašujejo Obamo, kako lahko ubija ljudi z brezpilotnimi letali, kako lahko vohuni celo za zaveznicami. Obama pa na vse to zamrmra z zloveščim nasmeškom: 'Yes we can' (Da, lahko.) ... Snowdona bi morali braniti, ne samo zato, ker so njegova dejanja osramotila in razburila ameriške tajne službe. Razkril je nekaj, česar ne delajo samo ZDA, ampak vse velesile – od Kitajske in Rusije do Izraela in Nemčije. Njegova dejanja so nas tudi oborožila z resnično utemeljeno podlago naših sumov, da nas nenehno spremljajo in nadzirajo (Guardian 2013).

Večina žvižgačev se, kot sem prikazala, zaradi svojega dejanja znajde v zelo stresni situaciji, njihova odločitev »narediti pravo stvar« se pogosto konča s pritiski okolice, z degradacijo, razrešitvijo z delovnega mesta ali celo s sodnim pregonom. Številne najslavnejše žvižgače so daleč od medijskih žarometov pogosto čakali družbena izolacija in resne psihosomatske travme. Zakaj torej družba v teoriji idealizira žvižgače, v resnici pa se obrača proti njim in jih pogosto percipira kot osamljene čudake? Dr. Philip Zimbardo je leta 2014 ustanovil organizacijo Heroic Imagination Project, kjer poskuša dijakom in študentom – torej bodoči generaciji – privzgjajati večšine, kako postati žvižgač. »Stanleyja (Milgrama) in mene je zanimalo isto vprašanje: kako se lahko povprečni, normalni ljudje zapletejo v grozljive stvari, od holokavsta do Ruande. Del odgovora lahko najdemo v

ljudeh, ki tega ne počnejo, in ugotovimo, kaj se lahko naučimo od njih« (Guardian 2014). Žvižgači so torej ljudje, ki so zmožni stopiti korak nazaj in ugotoviti, da je neko vedenje družbeno nesprejemljivo, in ne samo to, to so ljudje, ki se vprašajo: kaj lahko storim, da to spremenim.

Tezo o tem, da obstaja predispozicija za žvižgaštvo, sem v diplomski nalogi potrdila. Četudi obstajajo evidentne razlike tako v starosti, družbenem statusu, položaju v organizaciji, izobrazbi in vrsti prijavljenega dejanja, obstajajo določene okoliščine, ki generirajo dve poti: slediti svojim voditeljem v organizaciji ali slediti višjim družbenim normam. V normalnih okoliščinah ima organizacija pravico od svojih članov pričakovati zvestobo in zaupnost, vendar je v primerih, ko gre za resne kršitve in ko so ogrožena življenja, pomembnejši javni interes. Takrat ima javnost pravico, da izve, kaj se dogaja, zaposleni pa imajo ne le pravico, ampak dolžnost obvestiti javnost o krivičnih dejanjih. Če žvižgača ne vodi moralna motivacija, je težko govoriti o njem kot o pravem žvižgaču – četudi so lahko prisotni tudi drugi, zunanji dejavniki ali notranji dejavniki »manj moralne narave«. Mislim, da sem z analizo treh konkretnih primerov ameriških žvižgačev dovolj jasno pokazala, da obstaja velika verjetnost univerzalnosti tipičnih značilnosti žvižgačev, kamor spadajo jasna etična drža, resnicoljubnost, zaupanje v strokovnost in vera, da bodo s svojim dejanjem razmere spremenili na bolje. Današnji žvižgači se kljub bolj raznoliki medijski podpori in novim družbenim kanalom obveščanja, kamor spadajo tudi specifične spletne strani, ki ustvarjajo platformo za nalaganje materiala iz anonimnih virov, še vedno enako (ne)uspešni kot njihovi predhodniki. Od dobe Daniela Ellsberga je minilo več kot štirideset let, a odnos do žvižgačev se ni bistveno spremenil. V diplomski nalogi sem dokazala tudi drugo tezo: čeprav vse več držav v svojo zakonodajo uvaja zaščito za žvižgače, je ta še vedno zelo pomanjkljiva. Žvižgači so tisti, ki pogostokrat največ izgubijo, zato je zelo pomembno, da država ustvari zaščito za posameznike, ki delujejo v javnem interesu.

Konkretni predlogi za izboljšanje stanja:

- Oblikovanje specifičnih zakonov, ki bi ščitili žvižgače pred morebitnimi neupravičenimi povračilnimi ukrepi delodajalcev; številni zagovorniki trdijo, da

- zakoni, ki ščitijo žvižgače, posredno ščitijo tudi pravico javnosti do informiranosti.
- Jasna pravna definicija, kdo so žvižgači so in kako se razlikujejo od drugih prenašalcev informacij, kot so medijski viri, policijski informatorji etc.
 - Objava informacij na spletnih straneh državnih ustanov o tem, kakšne so pravice žvižgačev in kam se lahko obrnejo v primeru, da je notranja prijava nesmiselna ali nemogoča.
 - Spodbujanje notranjih prijav v organizaciji v imenu večje učinkovitosti organizacije in grajenja zaupanja med zaposlenimi. Če v organizaciji ni konsenza o tem, da je sprejemljivo vložiti pritožbo, bo vsak zaposleni predvideval, da se bo s pritožbo izpostavil povračilnim ukrepom vodstva. Vodstvo samo mora s pravili, predpisi in etičnim kodeksom jasno izraziti, da so prijave in pritožbe zaposlenih sprejemljive.
 - Ustanavljanje izobraževalnih programov, v katerih bi vodilne v organizacijah poučili o koristnosti vpeljave mehanizmov za notranje prijave nepravilnosti. Na ta način bi organizacije same lahko na interni ravni popravile napake, preden bi se informacije o kršitvah prenesle v širšo javnost. S tem bi se izognili nepotrebnemu javnemu škandalu.
 - V vsakem primeru pa lahko vodilni s podpiranjem odprtega dialoga med zaposlenimi in njihovim vodstvom manjšajo deviacije v delovnem procesu in s tem tudi zmanjšajo prvotno potrebo po žvižgaštvu.

Številni kritiki opozarjajo na nevarnost manipulacije statuta žvižgačev, zlasti v ZDA, kjer žvižgačem za razkritje korupcije obljublajo celo denarno nagrado. V organizaciji se lahko zmanjša zaupanje med sodelavci in poruši korporativno ozračje, ker zaposleni dvomijo v motiv žvižgača. Jasna etična komponenta v procesu prijave nepravilnosti je torej tista, ki prispeva h kredibilnosti prijave. Ko so Zimbarda vprašali za en sam nasvet, ki ga ima ponuditi žvižgačem, je dejal: »Žvižgači bi vedno morali oblikovati malo skupino, ker ko en žvižgač nastopa proti celotnemu vplivnemu sistemu, vas sistem ovrže kot fanatika. Toda ko imaš tri ljudi, tisto, kar sporočaš, dobi tehtnost« (Guardian 2014).

Argument, da razkritja najslavnejših žvižgačev niso pomembna, ker niso razkrili nič takega, česar javnost ne bi vedela že dolgo časa, je paradoksalen in v nasprotju z generalnimi družbenimi vrednotami, ki zagovarjajo transparentno delovanje države na vsakem nivoju – tako v zasebnem kot v javnem sektorju. Kolektivni molk – ker vsak že

vse ve – ne more biti izgovor za pasivnost družbe do vprašanja tistih, ki so pripravljeni molk presekati. Če končam z besedami Slavoj Žižka: »Soočeni smo z brezsravnim cinizmom predstavnikov globalnega reda, ki trdijo, kako se borijo za svobodo in človekove pravice. Ko je WikiLeaks razkril, kaj nam delajo, se je naš sram še povečal. V današnjem svetu, v katerem Big Brother nadzira življenja vsakogar, so nujni žvižgači, kot so Snowden, Manning in Assange ...« (Guardian 2013).

Žvižgači so torej naši junaki, ker dokazujejo, da se je vredno boriti za boljšo družbo. Ne smemo jih jemati kot anomalijo, temveč kot korekcijo sistema.

9 LITERATURA

1. Ackerman, Bruce, Yochai Benkler. 2011. Private Manning`s Humiliation. The New York Review of Books. 8. april. Dostopno prek:<http://www.nybooks.com/articles/archives/2011/apr/28/private-manning-humiliation> (20. januar 2016) .
2. Arendt, Hannah. 1971. *Lying in politics: reflections on the Pentagon papers*. Dostopno prek: <http://www.nybooks.com/articles/1971/11/18/lying-in-politics-reflections-on-the-pentagon-pape/> (25. januar 2016).
3. Banisar, David. 2006. *Whistleblowing International Standards and Developments*. Dostopno prek: http://www.corrupcion.una.m.mx/documentos/investigaciones/banisar_paper.pdf (1. december 2015).
3. Barton, Laurence. 1995. *Ethics: The enemy in the workplace*. Cincinnati: South-Western Publishing and International Thomson Publishing Company.
4. Boyle, R.D. 1990: A Review of Whistle-Blower Protections and Suggestions for Change. Riverwoods: *Labor Law Journal* 41 (12): 82–1830.
5. Dandekar, Natalie. 1991. Can whistleblowing be fully legitimated? A theoretical discussion. Florida: *Business and Professional Ethics Journal* 10(1): 89–108
6. Davis, Michael. 1996. Some Paradoxes of Whistleblowing. Florida: *Business and Professional Ethics Journal* 15 (1): 3–19.
7. Dinjaški, Nina. 2007. *Whistleblowers – etični uporniki*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
8. Domscheit-Berg, Daniel. 2011. *WikiLeaks od znotraj: zakulisna dogajanja in razkol med avtorji najnevarnejše internetne strani*. Mengeš: Ciceron.
9. Elliston, Frederick., John Keenan, Paula Lockhart, in Jane van Schaick. 1985 *Whistleblowing research: Methodological and moral issues*. New York: Praeger.
10. *Evropska konvencija o varstvu človekovih pravic in temeljnih svoboščin*, sprejeta 11. maj 1994. Dostopno prek: [evropska-konvencija-o-varstvu-clovekovih-pravic-in-temeljnih-svoboscin](http://www.convention.org/evropska-konvencija-o-varstvu-clovekovih-pravic-in-temeljnih-svoboscin) (5. december 2015).
11. Gabbat, Adam. 2013. 'I am Chelsea Manning,' says jailed soldier formerly known as Bradley. *The Guardian*, 10. avgust. Dostopno prek: <http://www.theguardian.com/world>

/2013/aug/22/bradley-manning-woman-chelsea-gender-reassignment (15. december 2015).

12. Gellman, Barton, Aaron Blake in Greg Miller. Edward Snowden comes forward as source of NSA leaks. 2013. *The Washington Post*. Dostopno prek: https://www.washingtonpost.com/politics/intelligence-leaders-push-back-onleakersmedia/2013/06/09/fff80160-d122-11e2-a73e-826d299ff459_story.html (16. december 2015).

13. Glazer, Myron Peretz. in Penina Migdal Glazer. 1989. *The Whistleblowers, Exsposing Corruption in Government and Industry*. New York: BasicBooks.

14. Gobert, James in Maurice Punch,. 2000. Whistleblowers, the Public Interest and the Public Interest Disclosure Act 1998. Blackwell Publishing: *The Modern Law Review* 63 (1): 25–54. Dostopno prek: <http://www.modernlawreview.co.uk/> (11. december 2015).

15. Greenwald, Glenn, Ewen MacAskill in Laura Poitras. 2013. Edward Snowden: the whistleblower behind the NSA surveillance revelations. *The Guardian*, 11. junij. Dostopno prek: <http://www.theguardian.com/world/2013/jun/09/edward-snowden-nsa-whistleblower-surveillance> (11. januar 2016).

16. Harding, Luke. 2014. *Dosje Snowden: zgodba najbolj iskanega človeka na svetu*. Tržič: Učila.

17. Hartmann, Florence. 2014. *Zviždači*. Zagreb: Profil International.

18. Johnson, Roberta Ann. 2003. *Whistleblowing: when it works and why*. London: Boulder, Lynne Rienner Publishers.

19. Kazenski zakonik (KZ-1), uradni list RS, 55/08, z dne 4. junija 2008. Dostopno prek: <http://www.uradni-list.si/1/objava.jsp?urlurid=20082296> (4. januar 2008).

20. Klamfer, Friderik. 2014. Zaupanje je srebro, nadzor je zlato. V *Informacijska družba po Snowdnu*, ur. József Györkös in Marijana Zelenik, 16–19. Maribor: Fakulteta za elektrotehniko, računalništvo in informatiko.

21. Kovač, Nataša. 2004. *Problemi razkrivanja zaupnih informacij širši javnosti* –

»Wistleblowing«. Ljubljana: Ekonomska fakulteta.

22. Lahovnik, Matej. 2006. Problematika razkrivanja spornih poslovnih praks v organizacijah. *Organizacija* 39 (6): 368–372.

23. Leigh, David in Harding, Luke. 2011. *WikiLeaks: Julian Assange in vojna za svobodo informacij*. Tržič: Učila.

24. Leiler, Ženja. 2015. *Edward Snowden: »Počutim se zelo dobro, ker vem, da ravnam prav«*. Delo, 12. maj.

25. Marciszewski, Izabela. 2013. *The Phenomenon of Whistleblowing: A Series of Conceptual and Legal Considerations*. Dostopno prek: <http://dlib.bc.edu/islandora/object/bc-ir:102206>

26. Mesmer-Magnus, J. R. in C. Viswesvaran. 2005. Whistleblowing in organizations: An examination of correlates of whistleblowing intentions, actions, and retaliation. *Journal of Business Ethics* 62: 277-297.

27. Miceli, M. P. in J. P. Near. 1985. Characteristics of Organizational Climate and Perceived Wrongdoing Associated with Whistle-Blow. *Personnel Psychology* 38 (3): 525–544.

28. Miceli, M. P. in J. P. Near. 1988. Individual and situational correlates of whistleblowing. Bowling Green. *Personnel Psychology* 41: 267–281.

29. National Public Radio. 2013. *The Two-Way*. Washington, 3. avgust. Dostopno prek: <http://www.npr.org/sections/thetwo-way/2013/08/03/208602113/pentagon-papers-leaker-daniel-ellsberg-praises-snowden-manning> (27. januar, 2016).

30. Near, J. P. in M. P. Miceli. 1995. Effective Whistle-Blowing. *Academy of Management Review* 20(3): 679-708.

31. Near, J. P. in M. P. Miceli. 1996. Whistleblowing: Myth and reality. *Journal of Management* 22: 507–526.

32. Perry, Nick. 1998. Indecent Exposures: Theorizing Whistleblowing. *Organization Studies* 19 (2): 235–257.

33. Pilkington, Ed. 2011. Bradley Manning's jail conditions improve dramatically after protest campaign. *The Guardian*, 4. maj. Dostopno prek: <http://www.theguardian.com/world/2011/may/04/bradley-manning-jail-conditions-improve> (28. november 2015).
34. Ponnu, C. H., K. Naidu in W. Zamri. 2008. Determinants of Whistleblowing. *International review of Business Research Papers* 4 (1): 276–298. Dostopno prek: <http://www.bizresearchpapers.com/Paper-19new.pdf> (27. december 2016)
35. Rosenbach, Marcel in Stark, Holger. 2011. *Državni sovražnik WikiLeaks: kako skupina aktivistov omrežja izzove najvplivnejše narode na svetu*. Maribor: Videotop.
36. Rothschild, Joyce. in T.D. Miethe 1999. Whistle-Blower Disclosures and Management Retaliation: The Battle to Control Information about Organization Corruption. *Work and Occupations* 26 (1): 107–128.
37. Rudenstine, David. 1996. *The day the presses stopped: a history of Pentagon papers case*. California: University of California Press.
38. Smith, Andrew. 2014. 'There were hundreds of us crying out for help': the afterlife of the whistleblower. *The Guardian*. 22. november. Dostopno prek: <http://www.theguardian.com/society/2014/nov/22/there-were-hundreds-of-us-crying-out-for-help-afterlife-of-whistleblower> (2. februar 2016).
39. Smith, Rodney in A.J. Brown. 2008. The good, the bad and the ugly: whistleblowing outcomes. V *Whistleblowing in the Australian Public Sector: Enhancing the Theory and Practice of Internal Witness Management in Public Sector Organisations*, ur. A.J. Brown, 109–135. Canberra: ANU E Press.
39. Starosielski, Nicole. 2015. *The Undersea Netwok*. Durham: Duke University Press.
40. Sundström, Lena. 2015. Five hours with Edward Snowden. *Dagens Nyheter*, 6. november. Dostopno prek: <http://fokus.dn.se/edward-snowden-english/> (1. februar 2016).
41. TV Slovenija, 1. program. 2015. *Studio City*. Ljubljana, 29. junij.
42. *Wikileaks*. Dostopno prek: <https://wikileaks.org/> (4. december 2015).

43. *Wikipedia*. Dostopno prek: <https://www.wikipedia.org/> (15. november 2015).
44. *The Drone Papers – The Intercept*. Dostopno prek: <https://theintercept.com/drone-papers/> (3. december 2015).
45. *The whistleblower protection program*. Dostopno prek: <http://www.whistleblowers.gov> (7. december 2015).
46. Woodward Bob, Bernstein, Carl. 1979. *Nixonov padec*. Ljubljana: DZS.
47. *Zakon o delovnih razmerjih (ZDR-1)*. Ur. l. RS 21/2013 (13. marec 2013).
48. *Zakon o gospodarskih družbah (ZGD-1)*. Ur. l. RS 42/2006 (19. april 2006).
49. *Zakon o integriteti in preprečevanju korupcije (ZIntPK-UPB2)*. Ur. l. 69/2011 (2. september 2011).
51. *Zakon o kazenskem postopku (ZKP-UPB8)*. Ur. l. RS 32/2012 (24. maj 2011).
53. *Zakon o tajnih podatkih (ZTP-UPB2)*. Ur. l. RS, 87/01 (16. maj 2006).